

ДАРААЗЫНДА
ҮНДҮРҮЛГЕДЕ:

Национальная библиотека
Республики Тыва

Журналистин
блокнотундан:
ыраккы
Кунгуртугда

Суд залындан.
Кызыгаар үрээни
дээш...

Дыштаныр хүн
арыны.
Тывыңарам:
кроссворд

ШЫН

Иитилеп-политиктиг солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 122 (16427)

2001 чылдың
октябрь 18,
четверг

Ат салган
шагы 20.00

Садар өртээ
3 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанда

КАЙЫ ХИРЕ АЖЫЛДААН БИС?

Тыва Республиканың Чазааның октябрь 16-да болган хуралында 2001 чылдың тос айларында Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлденин түннелдеринин болгаш 2001 чылда баш бурунгаар көрдүнгөн сан-чугаайларның (прогнозун) күүселдезинин дугайында айтырыгны чугаалашкан, ТР-ниң Экономика яамызының сайыдының бирги оралакчызы А.Д. Бегзи бо талазы-биле илеткелди кылган.

Тыва Республиканың Президентизинин Айыткалында база 2001 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлденин баш бурунгаар көрдүнгөн сан-чугаайларда тодараткан сорулгаларын амыдыралга боттандыра дээш, бо чылдың эрткен тос айларында яамылар, ведомстволар, бүдүрүлгелер, организациялар күженишкенин ажалдаанын илеткелчи демдеглээн. Ынчангаш республиканың ажил-агый болгаш социал адырлары чогумчалыг ажалдаан. Үлетпүр бүдүрүлгелери 731,7 млн. рубльдин продукциязын бүдүргөн, чыл онаалдазын 70 хуу күүсеткен. Эрткен чылдың бо үезинден 156,9 млн. рубль хөй продукцияны берген. 19 бүдүрүлгө бүдүрүлгенин хемчээлин өстүргөн. 2001 чылдың август 1-де байдал-биле алырга, 92 бүдүрүлгө орулгалыг ажалдаан. Көдээ ажил-агый продукциязының хемчээли тос айларда 733,3 млн. рубль болган, чыл даалгазын 52,8 хуу боттандырган. Ивинин, хойнун, өшкүнүң, чылгы малдың баш саны өскөн.

Аыш-чем болгаш болбаазырадылга үлетпүрү ажилын эрткен чылда чүгээртеткен. Бүдүрүп турар 14 кол продукциязының сезинин хемчээлин өстүргөн. Мал чөмнөрин эрткен чылдан хөйүнү белеткээн.

2001 чылдың тос айларында тудуг комплекси бүтү саң-хөө үндезиннеринин күсели-биле 295,8 млн. рубльдин капитал салышкынын шиңгээдип алган, эрткен чылдың бо үезинден 1,5 катап хөй. Ажылалга 12 объектини, 10,5 муң дөрбелчин метр чуртталга

шөлүн ажылгалга кириген. Чыл төнчүзүңгө чедир 28 объектини дужаар.

Ынчалза-даа республиканың экономиказы доктаамал өзүлдени ам-даа чедип ап шыдаваанын илеткелчи айтыгкан. 15 бүдүрүлгө эрткен чылдың бо үезинден бүдүрүлгенин хемчээлин кудулаткан. Ооң кол чылдагаанының бирээзи оларның удуртукчуларының четпес ажылында болуп турар. Хемчеглерни ап турза-даа, аграр секторда байдал экижизээн. Сүт, дагаа чуургазы, картофель, ногаалар бүдүрүлгезинде кудулаашкынын ажып эртип шыдаваан. Дүжүт ажаалдазы оожум темпилиг чоруп турар.

Дужаар объектилернин тудуу оожум чоруп келген, тудугжуларны кожуннар, хоорайлар чагыргалары четпес акшаландырып турар.

Хереглел рыногунда байдал чүгээртээн. Үүрмектеп садар бараан саарылгазының хемчээли эрткен чылдан өскөн. Көдээде садыг хөгжүлдени алган.

Даштыкы экономиктиг харылзаалар экижил ораарын хуралга айыткан. Тос айларда даштыкы садыг саарылгазы 4,2 млн. америк доллар болган, эрткен чылдың бо үезинден 2,8 катап хөй. Ооң чартык хирезин Моолдун кызыгаар чоогунда аймактары-биле садылгаашкындан кириген. Садыг-экономиктиг харылзааларны моон соңгаар калбартыр дээш, оларның-биле кады ажалдажылга талазы-биле дугуржулгаларга атты салган.

Тос айларда Тыва Республиканың 2001 чылда бюджетинче бодунун орулгазы 285,6

млн. рубль кирген, эрткен чылдың ол үезинден 1,7 катап хөй. Ындыг-даа болза элээн каш үндүрүлгө чылдазын күүседип шыдаваан.

Бо чылдың эрткен айларында республиканың чурттакчы чонунун боттук акша орулгазы өскөн. Социал адырның албан черлери чүгээр ажалдаанын хуралга демдеглээн. Ооң-биле чергелештир ажил чоктарны ажалга хаара тудар, кем-херек үүлгедиишкенин уду демиселди күштелдирер хемчеглерни кошкак чорудуп келген.

ТР-ниң Чазак Баштыгының оралакчылары В.П. Николаева, В.Ш.Оюн, В.И. Лавриненко, Е.Л. Осердцов хуралга эдеринчи илеткелдерни кылгаш, харылап турары ажил-агый адырларында байдалга анализти бергенер. Кол кичээнгеи илерээн четпестерни кыска хуусаада эдеринче утландырганнар.

Чазак кежигүннери: Х.Б. Куулар, А.А. Шаалы, О.С. Шириндүү болгаш өскелер-даа хуралга санал бергенер. А.А. Шаалы эйти, дүктү Саян артыңче сайгарып чорударын болдурбазы-биле Тываның болбаазырадылга үлетпүрүнүн ажилын экижидерин чугулага көргөн.

ТР-ниң Чазак Баштыгының бирги оралакчызы В.М. Оюн чугаалашкан айтырыгның түннелин үндүрүп тура, ажил-агыйның адырларында четпестерни, чедир кылдынмаан чүүлдерниң хөйүн айыткан. Тос айларның түннелдеринин ам-даа бүтү талазыг ханы анализин кылгаш, ында четпестерни эдеринин хемчеглерин ажалдап кылыр даалганы яамыларга, ведомстволарга берген. Ол дугайында дараазында болур Чазак хуралында чугаалажырын ол дыңнаткан.

Бо айтырыг талазы-биле доктаалды хурал хүлээп алган.

Чазак хуралында сес айтырыгны чугаалашкан, доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Вторникте, октябрь 16-да, ТР-ниң Президентизинин адынга дараазында телеграмма келген.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикивич!

Россияның орукчулары бөгүн боттарының профессионал байырлаптын – Орук ажил-агый ажалдакчыларының хүнүн демдегеп турар. Силернин девискээринин орук ажил-агыйының ажалдакчылары ук байырлаптын элээн чедишкенин уткаан: ниити ажылгалдың автооруктарын чогуур деңгелге тургузуп, чуртун девискээр харылзааларын хандырып, федеративтиг харылзааларны быжыглап, социал-экономиктиг хөгжүлдени бурунгаарладырынга эки киржип келген. Девискээринин болгаш бүгү Россияның орук ажил-агыйын доктаамал хөгжүдери хандырап талазы-биле Росавтоорук-биле ат салган дугуржулгаларны боттандыра дээш, бистиң кады хөдөлүшкенин сайзыраарыга база быжыгарыга быжыг бүзүрелимни илереттим.

Силерге болгаш силернин девискээринин бүгү чурттакчыларынга социал-экономиктиг хөгжүлдө программаларын боттандыраарыга улуг чедишкенин, кадыкшылды, аас-кежиин болгаш чаагай амыдыралды күзедим!

Россия Федерациязының транспорт сайыдының бирги оралакчызы, орук ажил-агыйының күрүне албанының удуртукчузу СЛЮНЯЕВ.

Сөөлгү шакта

♦ Россияның Президентизи В.Путин "Ажил-агый Россия" бөлүктүн төлөөлөрүн – сайгарлыкчыларны хүлээп алгаш, Россияга биче болгаш ортумак бизнести хөгжүдериңиң айтырыгларын чугаалашкан. В. Путин беседа үезинде аыш-чем үлетпүрүн болгаш туризмни орулгалыг хөгжүдериңиң чугула деп санаан. Үндүрүлгө оонаар хоойлу телевиделин келир чылдың эгезинде Күрдумага кирир деп турарын В. Путин дыңнаткан.

♦ Президент В.Путин делегейнин садыг организациязынга Россияның кирерин чугаалап тура, барааннарның шынарын экижидеринче, кадрлар белеткелинче, күш-ажыл рыногун сайзырадырыңче кичээнгеи утландырган.

♦ АКШ-тын ужал чүүлү Афганистаннын Кандагар хоорайның чоогунче десант шерини октаан. Олар кургаг черге дээрбечилерни узуткаарын эгелээн.

♦ Афганистаннын соңгу Альянстың генерал Дустум командылаан шериглери Мазари-Шариф хоорайны ээлээринин кырында келген. Дээрбечилерин аразындан хөй кижилер дүжүп берген. Чамдык талибаннар Афганистанга ам тургузар каттышкан чаа чазакка ажалдап болур деп, АКШ-тын төлөөзи кыйгырган.

♦ РФ-тин Күрүне Думазы делегей, ылаңгыя грузин-абхаз чө-рүлдээлерге хамаарыштыр айтырыгны чугаалашкан, чаңгыс аай

турушка келбээн. А 2002 чылдың чурт бюджетин даарта ийги номчулгада чугаалажыр.

♦ Россияның ТУ-154 самолудун халапка таварыштырган буруулуг шериг кижилерге хамаарыштыр кеземче херээн Украинаның чигине прокуратуразы оттурган.

♦ Делегейинин космос станциязынга янзы-бүрү чүктөр, аыш-чем, херекселдер чедирер чаа экипаж Москвадан Байконурче чорупкан. Кораблдин командири Виктор Афанасьев, бортинженери француз херээжен Клоди Энйере бооп турар.

♦ Грузия биле Абхазияның аразында чөрүлдээ чидиг хөвээр. Грузияның составында турар Абхазияга эң улуг эргенин автономиязын бээр бис деп, грузин президент Э.Шеварднадзе медеглел кылза-даа, Абхазия ону шуут чугаалашпас бис деп удурланган. Абхазиянын Котор кызаазында бүзүлөткен дээрбечилерни узуткаар ажил уламчылаашаан. Ынчалза-даа дээрбечилер дүнеки үелерде бичи бөлүктөргө үстүп алгаш, чаа таварып үнүп турар. 50 хире дээрбечи оон чаа таварааш, Россияның кызыгаарының чоогунда келген деп медээни федералдыг кызыгаар албанының удуртукчузу Константин Тоцкий бадыткаваан.

(АГЕНТИЛЕДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

Үе болгаш арат ажылы

ЧОНУНГА ЧОРГААРАНЫЧЫТ

Демир-оол Хирваа Красноярскийн кедээ ажил-агый удуртур кадрлар белеткээр техникумун 1976 чылда дооскан. Кадрлар удуртур өөредилге черин дооскан ажилдакчыны "Тээли" совхозтун кол агрономунга томуйлаан. Оон соонда Красноярскийн кедээ ажил-агый институтун 1982 чылда бот-өөредилге-биле дооскан.

Партком секретарына, совхоз директорунга ажилдааш, үре-түннелдиг чоруун көргүскен. СЭКП райкомунун аппаратына, өске-даа харыскалгалыг ажил-херектерге ажилгырын, шимченгир-тудунгурун чонун, күрүненин мурнунга шыныткан. Ынчангы социалисттик чарыштарын мурнуку одуругларын оон эргелеп-башкарган күш-ажылчы бүдүрүлгелери кожуун, республика, Россия болгаш ССРЭ деңгелдеринге ээлеп келген.

1982 чыл оон амыдыралына чырыткылаанып арткан. Рынок экономиказы ынчан-на кедээ чер, мал ээлериинг кодан-девискээрин чиргилчиннеди берген. Арат шимчээшкенин бажы көдүрлүп орган. Арат (тараачын) ассоциациязы кожуунга тургустунган. Чажыт бадылаашкынның түннели-биле оон даргазынга Д.Х. Хирваа сонгуткан. Он чыл болганда, 1992 чылда, Бай-Тайга кожуунга, республикага Демир-оол Хирваанын организацкы ажил-херектери кестүп келген. ТР-ниң арат-тараачынар каттыжылышкынының баштайгы баштыны Доржу Шожат-биле тараачын (фермер) кооператорларның Россияга (Москвага) эрткен II съездизинге делегат болуп киришкен.

Тывага хей санныг тракторларны, кедээ ажил-агый автомашиналарын, кожугларын хейү-биле эккелчиринге төлөптүг үлүүн ол кириген. Россияның, Белоруссияның девискээрлеринден кандыг машина-техника республикага келбээн дээр! Хей түнүг чээли акшалар, чийк өртектиг кедээ ажил-агый бараанары ынчан калбаа-биле келген. Чижээ, 350 МТЗ-80, "Беларусь", өске-даа техника Минскиден, ында заводтан тиги-биле келген. Бир кожуунга барык он-он болуп турган. Өске регионнар артыктап шаг болган дээр.

Хомуданчуг чүве болза, ол техниканы тыва кижилер алгаш,

чийк өртекттерге дедир өргүпкен. Чийк автомашиналарга орнаашкынар каш чыл дургунда үргүлчүлөди. Түннели – орнаашкынның орну курут. Суурларның турттакчыларының кол нуруузу байыыр туржук, ядараан. Чүгле ийи-чаңгыс өг-бүлелер, төрөл бөлүктөр мүн деткерлип үнген. Оларның бирээзи Демир-оол Хирваа. 1996 чылдан бээр ол сайгарлыкчылай берген. Харылзаштырыкчы эвес. Боду хууда өңчү-хөрөңгилег, бай-шырак. Продукция бүдүрүп турар. "Чонунга херектиг кижиги" деп, Бай-Тайганын чону оон дугайында үнелеп чутаалаар.

Кедээ продукция бүдүрүкчүзү сайгарлыкчының өөнүг херэ-жен ээзи хей чылдарның дургунда кол бухгатерлеп, экономистеп, кожуун үндүрүг инспекциязын удуртуп келген. Бөгүнде пенсияже үнген. Ынчалза-даа күш-ажылчы туружун ээлевешаан. Хууда "Аяк" садыгның ээзи. Чонун бирги херектелдеринин бараанарын ырак-чооктан сөөртүп ап, чонунга бараан болуп чоруур.

Демир-оол, Ольга Хирваа — үш оол, бир кыстың, сес уйну-тун эргелиг ада-иези. Улут оглу Артыш Хирваа бедик эрге-дужаалда: ИХЯ-ның республика эргелелинги начальнигинин оралакчызы, өртке удур айыыл чок кезектин техниктиг хандырылга салбырының начальниги. Бир оглу Аким — чолаачы. Уруу Аяна — үндүрүг инспекциязын ажилдакчызы. Хеймер оглу Анатолий — Кызылда күрүне университетинин үстүкү курсчузу.

"Чонунга херектиг кижиниң" дугайында каш сөзүмү бо удаада доостум.

Сарыг-оол САЛЧАК.

СОҢГУКЧУЛАРЫ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Шолбан Кара-оол чоокта чаа бодунун соңгукчулары — Чаа-Хөл кожуунунун турттакчылары-биле ужурашкан. Парламент даргазы Кызыл-Даг, Чаа-Хөл суурларга баргаш, соңгукчуларга кылган ажылының отчедун берген, бо чылдың ийги чартында парламентте чутаалажыр хоойлу телевилелдерин дыңнаткан.

Соңгукчулар Чаа-Хөл суурда канализация четкизинин септелгези, Культура бажынының тудуу, оруктар, көвүрүглер чаартылгазы кандыг бооп турарын сонуургап айтырган. 2001 чылдың бюджетинде Культура бажынын тударына 3 млн. рубль акшаландырышкынын көргөнгөн, бо чылдың баштайгы чартында 1 млн. рубльди үндүрүп бергенин база ук тудугну "Ачы-дуза" деп кооператив чорудуп турарын

Ш.Кара-оол дыңнаткан. Канализация четкизин септээринге бо чылын 1 млн. рубльди бээрин көргөн, оон чартынын үндүрүп бергенин парламент даргазы база дыңнаткан. "Тыва автоорук" эргелелинги дыңнатканын езу-гаар алырга, 2001 чылда суурже баар оруктарны, көвүрүглерни, септелге ажилдарын чорударына 4 млн. 848 муң рубльди чарыг-даары көрдүнгөн.

ТАЙЫЛБЫР: кожуунунун

ниити чонунун саны 8 муң чыгыгы кижиги бооп турар. 2001 чылдың август 1-де байдал-биле алырга, бир кижиге онааштыр хуусаазы эрткен өре 4544 рубль бооп турар. Өрелиг кижилериниң саны 757 кижиги азы кожуунун ниити чонунун 9 хуузу. Август 1-ге чедир шалын төлээриниң ниити өрези 3 млн. 417 муң рубль болган. Республиканың Саңаамызының медээзин езугаар алырга, кожуунун бюджети орулгалар болгаш чарыгдалдар-биле кады 35 млн. 668 муң рубль, хууда орулгалары 2 млн. 427 муң, сайгарлыкчы ажил-чорудулгадан орулгалары 310 муң рубль бооп турар.

Бистиң корр.

2001 чылдың 1-ги чартында "Тыва Республиканың 2001 чылда республика бюджетинин дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузун

күүсеткенин дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫН (ПАРЛАМЕНТИЗИНИН) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың республика бюджетин 2001 чылдың бирги чартында орулгалар талазы-биле 1751,1 млн. рубль азы 122,7 хуу, оон иштинде хууда орулгалар талазы-биле 53,1 млн. рубль азы 105,7 хуу күүсеткенин Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) демдегледип тур.

Орулгалар ниитизи-биле өзүп турза-даа, чамдык планнарны күүсетпээн. Чижээ, садыглаашкындан үндүрүг планын 84,8 хуу, ажил-чорудулганын тодаргай хевирлеринге ниити орулгалардан чаңгыс аай үндүрүгнү 86,9, бойдус курлавырларын ажыглааны дээш телевилерни 87,0, бойдус байлактарын ажыглааны дээш телевилерни 59,4, суг объектилерин ажыглааны дээш телевилерни 80,6, чер үндүрүгнү 67 хуу күүсеткен. Үндүрүг телевилеринин талазы-биле чедир чылдырмаан түң өскөн болгаш 19,6 млн. рубль болган.

Федералдыг бюджеттен сакхөө дузаламчызы кылдыр 1542,9 млн. рубль кирген, бо дээрже планнатынган түнүнү 112,7 хуузу бооп турар. Оон аңгыда 145 млн. рубльдиң бюджет чээлигин алган.

Республика бюджетинин чарыгдалдарын 103,1 хуу күүсеткен азы 1546,6 млн. рубльди план езугаар чарыгдалан. Чарыгдалдарын ниити түнүнү 51,9 хуузу азы 800,4 млн. рубльди муницип-

палитет тургузулгарның бюджеттеринче чоруткан. Республика албан черлеринге болгаш хемчеглерге 794 млн. рубль чарыгдалар тургаш, 746,2 млн. рубльди чарыгдалан.

2001 чылдың бирги чартында биче сайгарлыкчы чорукту болгаш күрүне бүдүрүлгелерин деткиринге план езугаар 7,9 млн. рубльди бээр тургаш, 4,4 млн. рубльди хөгжүлдө бюджетинден берген.

Республика бюджетинден инвестициялар 99,1 млн. рубль азы чыл лимидиниң 48 хуузу болган.

Республика Чазаның курлавыр фондузунун талазы-биле чарыгдалдар ийги кварталда 4,2 млн. рубль болган. Ук чарыгдалдарны Тыва Республиканың Чазаның доктаалдарына дүүштүр үерлээшкнге холбашкан катап тургузуушкун ажилдарына, хамаатыларга материалдыг дузаламчы көргүзеринге, өске-даа чугула хемчеглерге чарыгдалан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) доктаадыры болза:

1. 2001 чылдың бирги чартында "Тыва Республиканың 2001 чылда республика бюджет-

динин дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузун күүсеткенин дугайында Тыва Республиканың Чазаның отчедун хүлээп алып, ол орулгалар талазы-биле 1751,1 млн. болгаш чарыгдалдар талазы-биле 1546,6 млн. рубль болуп.

2. Тыва Республиканың Чазаның 2001 чылдың ийги кварталында курлавыр фондузунун хуваалдазын 4,2 млн. рубль кылдыр бадылаар.

3. Тыва Республиканың Чазаның республика бюджетинче шилчидер үндүрүглер болгаш телевилер, а ол ышкаш кредитор өрезиниң талазы-биле чедир чылдырмаан өрелерни кызыгар; тускай сорулгалыг үзүп берген хөрөңгилерни организацияларның болгаш бүдүрүлгелерин чогуур үезинде ажыглаан турарын хандыгар;

хөгжүлдө бюджетинде көрдүнгөн хөрөңгини долзуу-биле чогуур сорулгалыгга ажыглаар;

"Хой кезинден тон даараар фабрика" ААН-ның болгаш "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайы КУБ-тун алган чээли өрелерин дедир эгидер талазы-биле боттут хемчеглерни алып.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2001 чылдың октябрь 10 №1204.

■ Болуушкуннар

Куску келдиришкени эгелей берген

Бо хүннерде Тыва Республикада шеригже күску келдиришкени эгелей берген. Бо чылын школа дооскан, шериг назы чедер берген оолдардан аңгыда, кандыг-ла-бир чылдагаан-биле шеригже баарын сонгаарлаткан 1000 ажыг оолдар эмчи комиссиязын шериг комиссариаттарында эртип турар.

Кожууннарда эмчи комиссияларының шериг баар оолдарны хынаанын түннелинде, оолдарның чамдык кезининг кыдыкшылы багай болуп турар. Чок болза кили четпес, азы караа, кулаа, нерв аарыг кижилериниң саны хей болуп турар. Чамдык шериг назылыг оолдар бодунун Ада-чурт камгалаар хүлээлгезин күүседиринге күш-шыдал, мээ-медерел-даа талазы-биле белең. Олар чүгле шеригже чоруптарын манап турар. Шериг баар күзел чок оолдарның херээн шериг комиссариаттарының ажилдакчылары иштики херектер органнарынче болгаш прокуратураже чорудуп турар. Оолдарны ноябрь 10-дан эгелеп шериг кезектеринче чорудуп эгелей бээр.

Чоокта чаа бистиң республикадан Пермь хоорайга шериг херээн эрттирип тургаш, "кырган солдаттарга" базындырып турган үш тыва оолдарны шериг суду келдерелге таварыштыргаш, өске кезектерже чоруткан.

А уставка дүүшпес чоруктар кылып турган солдаттарга кеземче херээн онааган.

12 чыл өөренир бе?

Республиканың дугаары 2, 14 школаларында, күрүне лицейинде болгаш Чадаана хоорайның школалары 12 чыл өөренириниң шенелдезин боттарының школаларына чорудар деп турар.

Аңаа хамаарыштыр ук школаларда чаа-чаа өөредилге номнарын эккелген. Делегейнин практиказындан алгаш көөрге, 12 чыл өөредилге системазы өөреникчилерин келир үеде профессиюзын шилип алырына таарымчалыг. Чогум өске школалар 12 чыл өөредилге системазынче чүгле 2008 чылда кирер.

2002 чылда чизелээшкени

Октябрь 16-да келир чылын октябрь 9-16 хүннеринде Россия девискээринге болуп эртер чизелээшкениге хамаарыштыр ТР-ниң күрүнениң статистика комитетинин даргазы В.Д. Талтаева журналистерге парлалга конференциязын эрттирген.

Аңаа Виктория Доржуевна Россияның чурттакчы чонунун сан-түнүн илередири-биле болур деп турар чизелээшкениге хамаарышкан тайылбырны чоруткан.

■ Бадыткалдар

■ Медээлер

Баштайгы чизелээшкени 1989 чылда ССРЭ үезинде болуп эрткен. Оон бээр элээн хей чылдар эрткен, күрүне тургузуу-даа, социал-экономика байддал база өскерилген. Ол үеде Россияның чурттакчы чонунун ниити саны 145 млн. кижиги турган болза, бо үеде кижилериниң төрүтүнери эвээжеп, өлүр чоруу көвүдөп турары-биле чурттакчы чонунун саны 55 млн. хире кызырылган болуп турар. Ук чизелээшкенин сан-түнүн, адресстерин тодаратканын соонда, социал-экономиканың перспективазын илередип үндүрер. Ол ышкаш Россия хамаатыларының чизелээшкениге кирген адресстерин, орулгаларын чажыт хевээр арттыгар. Бо хүннерде РФ-тин чурттакчы чонун чизелээшкениге хамаарышкан хоойлу хүлээп алдынган, ону чүгле РФ-тин Президентизи В.В. Путин номчааш, ат салыры арткан. Тывада база чизелээшкениге хамаарыштыр белеткел ажылы чоруп турар. Ол ажылды келир чылын чүгле бир неделя дургунда чорудары-биле федералдыг бюджеттен 10 млн. хире рубльди кезектей чорудуп турар. Ону эрттиреринге 1000 ажыг кижиги хаара туттунган. Бо үениң даңзызы-биле республиканың ниити чурттакчыларының саны 310 муң 600 кижиги, а Кызылда 111 муң 540 кижиги чурттап турар. Чизелээшкениге чурттаар оран-савазы чок кижилерни база бүрүткээр, олар база Россияның хамаатылары болгай.

Солуннар допчулааы

УРАН ЧҮҮЛДҮН АЧЫЗЫНДА

Эрткен неделяда республикада парлааттынып үнүп турар солуннарның кол угланышкыны сонгулда темазы-биле хол-башкан. Чижээ, "Тувинская правда" (кол редактор О. Гаврилов) солуну октябрь 11-де үнген 118 дугаарында "Кол салыг—Дума мандады" деп улуг чүүлде сонгулда мурнунда тургустунган байдалды болгаш кордакчыларның кижилерин чире хире шаан, агитациязын канчаар чорудуп турарын сайгарган. Авторнуң бодаалы-биле алырга, кол демисел үш кижини аразында чоруп турар. Ук материалдың кайы хире шыныг болганын сонгулданың түңнелдери-биле дүүштүрүп болур.

Ол солунуң үшкү арнында театрың кол режиссеру Алексей Ооржак-биле интервьюну кылган болгаш Чылгыч Ондарның бижээни "Херечизи—караңгы дүн" деп шиизинге хамаарыштыр чугааны чоруткан. Интервью "Шии маргыштыг болур болза эки" деп эгенин адаанда парлааттыңан. Ол-ла арында ТКУ-нуң филология факультетинин бирикчүсчүлүгүнүн башкы дугайында бижээн чогаалдарындан одуругларны Г.Принцева "Оон өөредир кайгамчык-ла!" деп чүүлде кириген.

"Тувинская правда" солуну октябрь 13-те, субботада үнген дугаары көдээ ажил-агый болгаш болбаазырадылга үлетпүрүнүн ажилдакчыларының хүнүнге турсааткан материалдар-биле колдуунда долдунган. Ийиги арында Кызылдан В.Ковальдың "Бодал" деп рубрика адаанда "Шойгу чокка базым-даа кылдынамас?" деп чүүлүн парлаан. Автор ында чамдык политиктерниң өскерличилини кайгап турар. Чижээ, билдингир депутат алышкылар күзел, сагыш талазы-биле баштакчызы К. Бичелдей-биле баштай "Ада-чурт" шимчээш-кинге долганып чоруп тургаш, болур-болбас черге Ю.М.Лужковту мактап, ол шимчээш-кинниң удуртур органнарынче

чүткүп турганнар болза, ам "Эп-сеткил" партиязының республикада удуртулгазынче кире шаап алганнар. Ындыг ийи арын-ныг кижилерге бүзүрөп болур бе? Ол ышкаш Кызылдың мэри А.Кашин баштай Жириновскийниң тугунуң адаа-биле эрге-чагыргага чедип келгеш, ам оозун "октапкан" маңап турар. Эргиде Күрдума депутаты турган Каракыс Аракчаа Москвада чуртта-вышаан, ам республикада ийи (!) политиктиг организация баштап турар — бирээзи Россияның социалисттиг партиязының Тывада салбыры (Горбачевтуң партия-зы) база "Россияның регионна-ры" шимчээш-кинниң салбыры. Удавас оон ады "Эп-сеткил" партиязынга көстүп келзе-даа хө-нү деп, автор бижип турар.

"Хем-Белдири" деп Кызыл хоорай чагыргазының солунуң (кол редактор В.С.Салчак) сөөлгү 20 дугаарында "Эртемнерни номдан тывар" деп ном үндүрер черниң директору Шомадыр Куулар-биле интервью парла-тынган. Ону номчуп көөрге, Тываның ном үндүрер чериниң байдалы мурнукузундан чүгөрттээн байдалдыг, мурнунда 80 муң тираж ном парлап турган болза, ам ол көргүзүп 160 муң четкен. Солунуң үшкү арнында "Эпчөк эвеспе, Аяс?" деп Бии-Хемден Петр Монгуштуң чагаазын парлаан. Шыыраак, ат-алдарлыг мөгө кижилер суур деңнелдиг маргыл-дааларга киржип, оон эвээш-биче шаңналын ап чыдары эпчөк эвеспе бе деп, автор айтырып турар. Ук чүүлүн адаанда "Сыгыт, хөөмей, каргыраа—тыва чоннуң эртинези" деп А.Хертектиң чүүлүнде бистиң чамдык хөөмейжилеривис тыва чоннуң бо эртинезин даштыкыга дол-ларга садып, ол улуска оон ча-жыдын айтып берип, өөредип турарына автор таарзынмаанын илередип турар. Дөрткү арында шүлүкке ынактарга аңгы-аңгы авторларның чаа шүлүктөрүн парлаан.

"Тыва Республика" (кол редактор В. Чадамба, №43, октябрь 11) солунда чурттакчы чоннуң 2000 чылда кадының байдалы-

ның дугайында күрүне илеткелин парлаан. Ниитизи-биле чоннуң өзүп-төрүүрү кудулаан (ол көргүзүп Россияда оон-даа бедик), өлүп-хораары бедик байдалче шилчээн, ортумак назыны 58,2 хар. Эр кижилер 52,6, херээ-женнер 72,2 хар чурттап турар. Өкпе аары, угаан-психика аарылары хөй болуп артпыша-ан. Наркомания талазы-биле Кызыл хоорайда, Улуг-Хем, Таңды, Каа-Хем кожууннарда байдал таарымча чок. Барып-барып бистиң республикада сүт, эт продуктуларын чедир ажылап чивейн турар, балык, ногаа аймаа оон-даа эвээш.

"Тываның аныяктары" (кол редактор В. Куулар) солунуң сөөлгү 40 дугаарында Президент Ш.Ооржак шыдыраачы уруг Наташа Колга компьютерни белекке бергенин медээлеп бижээн. Үшкү арында Вера Куулар логопед башкы Алефтина Донгак-биле чугаалашкан болгаш оон ажылының чажыттарын ажыдып бижээн. Дөрткү арында банкыдан канчаар чээли ап болурун чырыткан. Психологтуң сүмезин база оон номчуп болур.

"Тувинская правда" солунуң сөөлгү октябрь 16-да үнген дугаарында улуг-хүнде Тывага болуп эрткен сонгулданың баш бурунгаар алдынган түңнелин бирги арында чырыдып бижээн. Ийиги арында "Чылыдылга трас-сазы чаа "тоннуң болур" деп фоторепортаж парлааттыңан. Алыксак-чиксек кижилер Кызылдың чылыдылга трассазының ораап каан материалын оорлап-тоннап каапканындан трасса чанагаш калган. Ынчангаш бажынарга чылыг четпестээн. Оон ужурундан трассаны чаа материал—пенополиуретан-биле шып эгелээнин репортажта көргүскен. Солунуң 7-ги ар-нында "Тувинская правда" база "Шын" ышкаш чаа форматта үнүп эгелээни бюджет-2002 дугайында чүүлүдү номчуп болур. Чесноктуң ажык-дузанын дараа-зында арындан билип ап болур.

Допчулалды
Н.ЭРГЕН кылган.

Хандагайты суурда уругларның уран чүүл школазы хөгжүм, уран чүүлге ынак, салым-чаяанныг уругларны аңгы-аңгы тускай хөгжүм херекселдеринге өөредип, оларга быжыг билиг бээр дээш ажилдап турарлар. Школада фортепиано, хореография, баян, домра, чурулга, үрер хөгжүм, тыва улустуң хөгжүм херексели, ыры салбырларында шупту 112 өөреникчи өөренип турар. Бо школа дээрже культура, уран чүүл, хөгжүмнүн уязы дизе, частырыг чок боор. Музыка билир уругларның сагыш-сеткили чымчак, уян, дузааргак болур дээр. Музыка кадыкшылга, амьдыралга ажыктыг. Школада өөредилгезинге кызымак, уран чүүлге салым-чаяанныг, эки өөредилгелиглер бар. Олар зона аайы-биле бичии хөгжүм-чүлөр мөөрейлеринге киржип, өөрткен башкыларының сагыш-сеткилин өөртүп чоруурлар.

Үрер хөгжүм салбырының аныяк башкызы Алексей Туматович Комбу школага уруглардан аңгыда, суурда аныяк эш-өөрүн база эвилелдеп, өөредип турары солун. Бо башкы республикага кожууннар аразында фестиваль үзүнде тускай үрер хөгжүм ансамблин тургузуп, чоннуң хүндүткелин, сонургалын чаалап алган. Чайгы байырлалдарда хүреш үзүнде мөгелерниң девиг-самына үрер хөгжүм-биле аян тудуп, үдеп берип турар. Бистиң Тывада үрер хөгжүм-биле байыр-чыскаал эртирип турар кожуун, суурлар-даа чок боор. Республи-ка Наадымынга тускай чалалталыг мөгелерниң девиг-самына үрер хөгжүм-биле аян тутканы дээрже ле чедишкен, чоргаарал эвес-пе. Моон мурнунда хөй кижилер киржикчилиг үрер хөгжүм аялга-зын шериг солдаттардан дыңнап чораан болгай бис. Бо башкы чүглө үрер хөгжүм башкылап турар эвес, школаның ажил-агы-йын удуртуп, директорлап ажилдап турар. Ажилды канчаар башка-арының чаа-чаа аргаларын дилеп, башкылар-биле аразында сүмележиپ чаңчыккан.

Бо школаны дооскан уруглар төрөөн суурунга культура ажилдакчылары болуп, дооскан шко-лазынга хөгжүм башкызы болуп

ажылдап кээп турары өөрүнчүг. Рыноктуң нарын, берге үезинде бот-хандыртынар сорулга-биле байырлалдарда өөреник-чилерниң-даа, башкыларның-даа концерттерин өртөктиг кылдыр чонга көргүзүп турар. Байырлалдар хүннеринде баш-кылар школазынга чонун ойна-дып, хөгледип, культурулуг шай-лаашкын кезээлерин органи-заптап эртирип турарлар. Улустуң алдын-мөңгүн кудала-ры, төрүттүнген хүннер дээш, оон-даа өске дыштанылга хү-нерин эки эртирип, чонну культурулуг дыштандыраарына үлүүн кирип, эвээш-биче-даа бол, орулганы ажилдап ап турарлар. Кажан суурга организа-ция, коллективтер, арбаннар аразында концерт-мөөрей бол-ганда, школаның башкылары профессионал хөгжүм башкы-лары болгаш, чарааш, бедик ук-ка-шынарлыг кылдыр белеткеп, дузалажып турар.

Ажылынга бердинген ак сеткилдиг, салым-чаяанныг хөг-жүм башкызы деп чоннуң хүн-дүткелин чаалап ап чоруур башкыларны демдеглээри ар-тык эвес. Школа директору, үрер хөгжүм башкызы Алексей Туматович Комбу, баян баш-кызы Мария Монгушова Бойду, фортепиано башкызы Ольга Монгушова Монгуш, домра башкызы Роза Чондановна Монгуш — олар чаа аныяк баш-кыларга арга-дуржулгазын бер-рип, эш-өөрүнге үлегер-чижек болуп ажилдап чоруурлар.

Чамдык уруглар кылдыр чүве тыппайн, тояап чоруурлар. Оларны бо школаже хаара тудуп, уран чүүлге сонургалын оттурар болза эки. Суурда кай-да-даа өөренимдей турар, ажил чок аныяктарымыс көвүдээн. Оларны бо школаже хаара тудуп, культуру, уран чүүлге, хөгжүмге ойнаар сонургалын оттуруп, телевириг өөренир курстардан ажыдып болурун чедип алыр болза деп бодадым мен. Бир эвес ыңчаар ажилдаар болза, школага элээн акша-орулга кирип болур, ажыктыг болгу дег.

Василий МОНГУШ.
Хандагайты суур.

БАЛЫКТАН ТЫВА ЧЕМНЕР

Аңгы-аңгы кожууннарның чонунуң балык эдинге хөөнү база ылгалдыг. Тожуда балыктыг чемнер, хөлдөр хөй. Аңаа тараа үнмес, шээр мал азыраттынмас. Чоннуң амьдырап келген чемнериниң бирээзи — балык. Тараалыг, мал-маганыг кожууннарның чурттакчылары балыкты ыңды-хааа тудуп чир. Ону болбаазырадыры, ажыглап хереглээри республикада шоолуг неперевээн. Харын-даа балыкты "суг курту" дээр хөөннер турган. Балыкты Тожу чурттуглар салгалдан салгал дамчыштыр кончуг эки белеткеп билир чораан.

Хайындырган, хаарган балык эди, балык эдинин быдаазы

Тывалар балыкты колдуунда хайындырып чир. Хоочун жур-налист чораан Куулар Аракчаа 30 чылдар үезинде болуушкуннарга хамаарыштыр мынча деп сактып бижээн: "Мону мүннээш, сөөгүн силгип каапкаш, эдин өрөмеге хайындырыптарымыска, четчир, ол-ла." Балык мүнү-биле эмнени-рин база ол демдеглээн. Хайын-дырган балык эдин өрөмеге хаарарын ынчан көргөн. Куулар Аракчаа Хемчик чурттуг.

Тожунуң чону шаанда балык мүнүн ай-биле быдаалаар, кур-

гаткан кулча, согуна-биле чаа-гайжыдар. Чогум-на эм болур чем ол-ла болгай. Өске черлерге балык мүнүн шала хоюг ааржы-биле быдаалааш, көк-кулчалап ижер чораан. Кунгуртугунуң шы-наа чону эн эки балык мүнү чаа туткан, чылымын, казырыын аш-тавайн хайындырган шортандан болур дээр. Чылым дээрже балык казырының кырында кулбургай чүүл. Өдүн ап каапкаш, ижин-шө-йүндүзүн база пашче кааптып бо-лур. Ындыг мүн хоюг, чаагай. Ону дымаалаанда, чилчик үзүлгенде, мага-бот сулараанда, ылангыя чаш уруглар кемдеп-бертин-генде, ижерге, дузалыг дээр. Соой бергенде, ол дес апаар.

Шиштээн балык

Балыкты туткан олчаан шиш-тээш, одаг, суугу одунуң чалбы-жынга ооргазындан эгелеп бы-жыр дөгөптөр. Шишти балыктың бажындан ээн эт аразы-биле эрттирер. Улуг балыкты ийи та-лазындан адыр шиш-биле шиш-тээр. Тожу болгаш Кунгуртуг тывалары шиштээн балыктарны чаагай чыттыг, амданныг кылдыр сайзырадыр аргаларлыг. Ынчаар кылыры солун. Чайын одушка, чамдыкта тос кырынга чаа дү-жүргөн хадың бүрүлерин дө-жээш, оон кырынче чаш кой-нутту тарадыр салгаш, орта чаа шиштээн изиг балыкты салыштар. Кырындан койнут, хадың бү-рүлерин салгаш, калбак чуга тос-биле шыпкаш, база шулаптар. Серийей бээрже, кайгамчык онза чем ол болур.

Мону бөдүүнү-биле база кы-лып болур: шиштээн изиг ба-лыкты чыгган бүрүлерлиг ше-вергин хадын ширбиилге ораа-гаш, даштындан чыгыглай ша-рыптар. Бо таварылгада чемниң шынары баштайгызындан барык дудавас. Ону орукка олчаан ап чоруурга, эптиг, бүрүлерниң фи-

тонцидтери (камгалал бүдү-мелдери) балыкты баксыратпас. Тожуларның ынчаар болбаа-зыраткан балынының амданныг чаагайын ырактан моорлап кел-ген аалчы ызыгууртунан безин кайгап магадаан дижир.

Хөмген балык

Чаа туткан балыкты хоормак-тын, сарапсалдың, мургунуң кал-бак бүрүлери-биле ораагаш, көс чок изиг хүлге хөөптөр. Ынчан чаа бүрүлерниң чулуу, чыды ба-лык эдинге сиңип, оон амданын онзагайжыдар.

Боржа

Бо чемни өске авторлар оржа деп бижээн, Кунгуртугунуң, То-жунуң чону боржа дээр. Кадыргы, мыйыг, бел, ак-балык (сиг) ышкаш сөөгү эвээш балыктардан, ше-рештен боржаны кылыр. Ме-зилдин кежи кылын, ынчангаш ону аңаа ажылаас. Балыктың чүглө ижин-баарын уштуп каапкаш, шиштээш, ыяла-ла ооргазындан эгелээш, от, көс чалбыжынга дыка кадырбайн, өйүндө кылдыр быжыр дөгөптөр. Быжырган балыктың казырынын кежи-биле катый сойгаш, арыг эдин ааржы

дег чадып, ууштап тургаш, кур-гадыр. Боржа дээрже балыктың кургаан хоюг эди болуп турар.

Эң амданныг боржаны ше-рештен кылыр: оон эди хөлчөк үстүг, сөөгү бичи, чымчак, ону бештен аштавас. Өзүп орап биче шерешти бүлдеген дээр. Шиш-тиң бажын чидидир, а оон ыңай калбартыр чазап аар: балык ың-дыг шишке долганмас. Ам шишти балыктың аксындан кийргеш, орту ажыр чорудуптар, кудуруу быжыг, белең черле үстүп дүшпес.

Боржа шыгып үрелбезин дээш, хаш азы дүктүг илгине савалап алыр. Шайга ону каап чир, ааржылааш, өрөмөлөп чир, мыйырак азы быжай-биле быдаалааш, соктаан мангырзы-нап, кулчалап азы согуналап ижер: 3-4 литр сугта бир аяк бор-жа-биле кончуг тодуг, сүүзүнүг, дадылгыг чөпкөк кылдыр дижир. Арбай далганын аңаа база немеп болур. Далганын, тарааны, этти-даа боржа солуур. Ол дээрже тайга чурттугларның онзагай болгаш эң чаагай чемнериниң бирээзи болур.

Ойдуң БАРТАН.
Кызыл хоорай.

Черивис — чемгерикчивис

ХООЙЛУ-ДҮРҮМГЕ ҮНДЕЗИЛЕП...

Тыва чон кайы-даа күрүнеге бактаап чорааш, чурт-девис-кээрин, дылын, езу-чаңчылын хей чүс чылдарның дургузунда камгалап арттырган. Чур-чурту кадыр-берт даг-сыннар, инек мыйызы доңуп турар тос-тостун соогу, чоннуң малчын көшкүн омур-хевири камгалап арттырган болбайн аан.

Чер курлавырлары болгаш чер тургузуунуң күрүне комитединге чоокта чаа четтим. Аңаа специалистерниң бирээзи **Виктор Саага** ужураштым. Ол профессионал юрист.

— Бистин албан-хүлээлгевис — эрге-хоойлуга дүштүр ажылдаары. Ажылдакчыларывыс уурук-суурук аайы-биле Федералдыг Сибирь округтун төвү Новосибирскиде семинарларда, курстарда өөренип чоруп тур. Бир семинар мырыңай чоокта доозулду. Оон киржикчизи-биле таныштырып көрейн — дээш, мени специалистерниң ажылдаар кабинеттерин дамчыштыр юрист эрттирди.

Килдистерге, ажылдаар черлерге, моон мурнунда бир каш-даа кире дүшкүлээн мен. Ынчан өрээл бүрүзүнүң дерилгези шоолуг эвес турган. Ам кабинеттер компьютерлер-биле дериттинген чорду. Ынчангаш ажылдаар чер бүрүзү чырыткыланчак көстүр. Эргий чоруп тургаш, С.С. Монгуш-биле таныжыл алдым. Ол — контроль килдизиниң башкарыкчы специализи. Амгы эрге-байдалга келир мурнуу чарында элээн каш чада эрткен. Ол — Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институтунун доозукчузу. Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик кожууннарда ажылдап каапкан. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге, кожуун эргелелинге кол спе-

циалистээн, совхоз директорлап, көдээ ажыл-агый эргелелин начальниктеп база ажылдаан.

Чер, мал ажылы-биле холбаазы амыдыралының омур-хевири апарган кижжи болду. Рынок экономиказының нарын чорудугларын Хемчик унунуң көдээ бүдүрүлгелеринге көргөн.

Новосибирскиге семинар бо чылдың сентябрь 16-19-та эрткен. Сергей Монгуш анаа киришкеш, чер талазы-биле информациялар база хей литература эккелген. Чамдыктарының хемчээли бүдүн тоожу ышкаш. кожууннарже, чер-черже тарадыр кол документилерни ол компьютерлерге көвүдөдир парлап алган чорду. Саазын, будук-ла четчир болза, амгы шагның информация тарадыр чепсектери барык сагыш ышкаш.

База улуг ак дептер. Ында Москва хоорайның чер курлавыры болгаш чер тургузуунуң специалистериниң сөөлгү каш чыл дургузунда ажылдап каапканы административтиг черектерни бирден бирээ чокка бүрүткөп тургускан. Бижимелдерни хол үжүү-биле кылган, ынчалза-даа дүрген бижиттинген хол үжүктери номчутунгур чорду. Республиканың чер ажылдакчыларынга бо улуг ажыл хөлчок ажыктыг, барык тынар агаар ышкаш. Москва дуржулгаларының кол-колун Сергей Монгуш меңээ тайылбырлап берди.

— Найысылалдың специалистери чер ажылгалы, камгалалы дээш туржуп турары хөлчок ажык-кончаалыг. Чер хоойлугу үрүннүң адаанда “от-көс мырыңай кып” турар. Ма-

териалдыг, моральдыг когаралды дедир эгитчинге суд албаны-биле билчишкиннерлиг. Эрге-дужаалын эрттир ажыл-лаар чүс-чүс дүжүмөттерниң ырмазын сып турар. Бисти-биле бир мөзүлөш, барык демей факт-барымдаалар мырыңай эңдерик. Хажыдышкыннарны бистер узадыптар болгай бис. Ында байдал сыр өске. Чаргы үзөр суд черлери-биле харылзааның тургустунганы бир баг. Ындыг болуру эрге-хоойлуга чүүл-дөшкөк. Удаажыраарга, чыдып бээрже, материалдыг, моральдыг когаралды катап тургузарынга хереглетиңер акша-хөрөңги

**Бии-Хем кожуунда
Баян-Хем үстүү чарында
мал одарының бир гектар
шөлүнүң кырының шыгын
(ширикти) садьпкан.
“Дүжүметти” туткан,
торгаан.**

дедир эгиттинмейн баар — дээш, башкарыкчы специалист меңээ бир шынзылганы, оон-биле холбашкан чаргы-чаалы документи-лерин компьютерге аңгы үндүрүп берди.

Чаңгыс ук болушкун-биле холбашкан материалды блок-нотка доп-дораан допчулай демдеглээр бизин хей шаг-үени алгаш баар. Ынчангаш оон дугайын каксы таныштырайн: Бии-Хем кожуунда күрчер инспектор В.Р. Евсеев 2000 чылдың август онда чер хоойлузун хажыткан бир барымдааны тып илереткен. Бии-Хем кожуунда Баян-Хем үстүү чарында мал одарының бир гектар шөлүнүң

кырының шыгын туттунуп турар № 54 автоорукче сөөртү берген болган.

Инспектор ажылы чийк эвес, ону истээр, хынаар, тудар... Элээн ажылдаан сөөлүндө, бүтү байдал билдинген. Кол хажыдыкчы илереттинген, эрге-дужаал эдилекчизи Шишкин дээрзи шуут ылавылаттыңан. Ол — Кызылдың арга-арыг ажыл-агыйының директору. Эрге-байдалы бедик “дүжүмет” күрүнениң механизация албан чериниң директору Г.А. Смирновка керээ-дугуржулга езугаар ниити хемчээли 7610 дөрбелчин метр ширикти садьп дүжүрүпкен. Оон өрттөн 22800 рубль кылдыр дугурушкан. Херек кырында Кызылдың арга-арыг ажыл-агыйыңче шилчиткен акшаның хемчээли 40 муң рубль болуп турар. Бо талазы-биле майыктар ол дугайын бадьткап турар.

РФ-тин арга-арыг хоойлузудулгазының 80 чүүлүн езугаар алырга, арга-ыаш ажылгалыңа ыаш белеткели, чук бүдүмөлдөр дүжүрери, арга-арыгның ийиги курлавырларын (төштер, ыаш карты, хадың тозу, хады, шиви будук-бүрүлери, өске-даа чүүлдер) алыры көрдүнгөн. А ширик уштуп алыры көрдүмзөөн.

Дөзөвилей алырга, Шишкин дээрзи “чаглыг этти” чипкеш, чаргы кылып турар. Хөзүннүң ажыктыг картын үрөп каапканының дугайын бөгүндө-даа херекке албайн турар. Хөзүннү үрээни шуут илден. Оон “тус чер эргелеп-башкарылганың” дугайында” РФ-тин хоойлузунун элээн каш чүүлдерин, параграфтарын хажытканын бир

шынзылгада шуут санап каан. Одар-белчирилгил ол шык Бии-Хем кожуун чагыргазыңа хамааржыр. Ында албан чери, күрүне тургузуу-биле бичии-даа дилег, дугуржулга кылбайн барган. Бир эвес Кызыл бодунун шөлү болза, херек аңгы-ла ыйнаан.

Тыва Республиканың Арбитраж суду ук херекти 2001 чылдың март 11-де көргөн, чаргыны үскөн. В.Шишкин хоойлу-дүрүмнүн чорудугларының бүтү шимчээшкенин, хуусаазын кончуг эки билер, камгаланырының арга-хевирлерин шингээдип апкан. Республика иштинге туржук, Иркутск арбитраж судунга база алдырбайн, туттурбайн турар. Юрист Саага, инспектор Евсеев аңаа чедип, чаргы-чаалының уламчылыгыңа киришкен. Херекти өжөгээр “шөйүп” турган Шишкин: “Хээлиге чеже акшаны Иркутскиге үндүрдүңер, чаргыны Москвага үскөш, тиилеп алыр мен” — диген дээр.

Мен бодап көөрүмге, мал ажылдыг ада-өгбелеривис чер-биле холбашкан хензиг-даа айтырыгга бурун шагдан бээр хөлчок кичээңгейлиг чораан. Чер ажылгалы, кадат-хайгааралы бөгүндө чидигленген. Ону Күрүне Думазы көргөш, номчулганын катап-катап эрттирип турары — аңаа бадьткал. Чер ажылгалыңа контролдап, камгалап турар Сергей Монгуш, оон коллегалары Новосибирск, өске-даа улуг хоорайларга чедип, ажылының теория болгаш практикаын байыдып турары чонга, ылаңгыя одар-белчирилгил арат (тараачын), дузалал ажыл-агыйларга дөгүм болгаш ажык-дузалыг.

Аралчор ОКСУР.

Көшкүн малчын омур-хевир болгаш чер

**Чогаалчы Монгуш Борахөөевич
КЕНИН-ЛОПСАҢНЫҢ “Буян-Бадьргы”
болгаш “Тыва улустун алгыш-
йөрээлдери” деп номнарындан тыва
кижиниң черге хамаарылгазының
дугайында үзүндүлерин киирдивис.**

“Буурул ноянның негелдези”

Чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсан “Буян-Бадьргы” дугайында номунда дараазында одур-угларны черге хамаарыштыр киирген: “Ол шагда Буурул ноян бууктуг (паспорттуг) орустар Тывага турзун, буук чок орустар Тывадан үзүн деп негеп турган кижжи дижи чораан. Хирезин бодаарга, ол шагда орустар Тываның соңгу кызыгаарындан анаа-ла шургуп кирип турган байдалдыг. Оон ыңай Буурул ноян көжүп келген орустардан шынгыгы негелде салган дижи чораан. Тывада келген орустар өл ыяш кеспезин, хемниң балык-байлаан четкилеп кырбазын, тараа тарыыр черни эрге-чагырга черинден чөпшээрэдип алзын деп негеп турган дижи. Буурул ноянның чурт кызы-

гаарыңа хамаарышкан негелдези Уска турган орус чанчынга дыка таарышпаан дижи. Ылаңгыя черниң чечээн чулуп болбас, Кара-Даштың даг-дүгүн өске чурттуң кижилери кызып болбас, мал одарын кайы хамаанчокка чарып, тарып болбас суг деп, Буурул ноянның негелдези орус чанчынга аар болган дижи.

Уска турган орус чанчын тыва дүжүмөттерниң аразындан Буурул ноянны тергиин хүндүлээр болган. Чугаа негээрде, баштай Буурул-биле чугаалажыр. Бажыңче кирерде, баштай Буурулду киирер. Арагалыг кунда сунарда, баштай Буурулга сунар турган дижи.

Чер аңдарарда йөрээл

Тараа үнгү дег шөлдү шилип, кайың буга суун үндүрүп бо-

лурун баш бурунгаар шинчилеп алыр. Ылап ажырбас-тыр дээш, озук, хүүрек-биле буга казып, сумун, арык кылыр. Тайгатаңдының хар-чамы эрип, узун мооруй хемнер чулуп бадары билек-ле, ийи хончуну так даап каапкаш, кызыл-бут суггаргаш туруптар. Суггаттыг чер кевип чорда, ийи шарыны чонап, ыңгыржактааш, хөндүргөлээш, тергелиг демир андазын-биле аңдарып туруп бээр. Шары бажы мунарга, ол-бо тендиейинип чүткөөн шарылар хап идиктиг бичии кижиниң будун кызарга, карак чажы ийи каракты куду соок-соок борбанаынып бадьп турар дээр.

Каан-халыында тараа кадып суксавазын дээш, дүн-хүн дивейн сугтарып, йөрээлдерни салыр.

Тарааны тарый берген үеде, бир кижжи андазын тудазындан салдырмай, ону чигелеп, шарының соондан кылаштап турар. Шыгжап чыткан алдыны дег, үрезинни кайы бирээзи шыва тонунга эдектепкеш, черни демдектей шыгаап, берзенип каапкан оң холу-биле чажып кылаштаар. Ыжыг хажың ыяш-биле кыстыргаш, хаак-биле дизедизе шарып каан кызыл-хараган илирни агбанадыр бир элээн улгады берген шары доора, узун дургаар сөөртүп-ле турар. Улгады берген тараа чажыкчызы йөрээл салып чалбарар:

Уруг-дарыг чүреккир болзун,
Улуг үүлө бүдүңгүр болзун.
Каккан санында,
Кадак дег болзун.
Туткан санында
Дугай кирзин.
Аът-ынаа могавазын,
Андазын чидиг болзун.
Чер аңдартыңгыр болзун,
Чер челээштелип турзун.
Чаашкын, долузу
Дөргүннектеп эртсин!

Хат кыйгызы

Тарааны чулуп, бөлүк-бөлүк кылдыр тавычалаар. Оон тавычалар кургай бээрже, кум-сай чок шириленчек черни чидидип каан демир-хүүрек-биле сүвүре эжи, кызыл-хараган-биле кылайтыр ширбип кааптар. Оон дап-дал ортузунга хиизин дээр узун чагы кадааш, шаң кылып алыр. Хиизиниң хат келир соңгу талазының бир ийинге шала көдээр боктуг тарааны оваалай бөлүп каар. Эртенги салгын эрттирбес дээш, узун сыптыг бажын коопшалай чазап каан ыяш хүүректи тудуп алгаш, чанагаштанып каапкаш, хиизин бажынче шывадап, хайып-ла турар. Салгын намдай бээрже, хат-салгын кыйгырып сыгырар, йөрээл салыр.

I
Хаалга-хаалга,
Хаалга-хаалга,
Хады-хады, хады-ла, хады!
Чадыр өгнү
Чада хады,
Бөдей өгнү
Бөле хады!
Хаалгазын калбаңнадыр,

Өрегеzin өгбөңнедир,
Адакызын аңдарылдыр,
Дээвирин дүңдерилир,
Базырылгыг куру үзүлгүже,
Маганазы сыйылгыже,
Хады-ла хады,
Хаалга-хаалга!

2
Чадыр өгнү
Чада хак!
Бөдей өгнү
Бөле хак!
Хаалга-хаалга,
Хадың сал!
Алдыртың
Алдан барба болзун,
Үстүүртен
Үжен барба болзун!
Шаң долу,
Савазырап турар болзун.
Удуп чадап,
Улуп турар болзун.
Чүдүрүп чадап,
Чүктеп турар болзун.
Андазын чидиг болзун.

Арга-дуржулга солчулгазы

“АДА СӨЗҮН АЖЫРЫП
БОЛБАС”...(Ө. Монгуштуң “Ачам меңээ” деп
шүлүүнө сайгарылга кичээл)

Кичээлдин сорулгазы: шүлүктөрдүн идеялиг утказын сайгарары, уругларны чараш аажы-чаңга, мөзү-шынарга кижизидери, багай чаңчылдарны ылгап билиринге өөредери.

Кичээлдин дерилгези: чогаалчының чуруу, номнары.

Самбырага бижимел:

“Тыва чонум хүндүлээчел,
Дылы безин эптиг, чымчак,
Эрткен-дүшкөн кижилерге
Эжиктери ажык турар”.

(М.К. Өлчөй-оол).

Кичээлдин кыйгырыгы:

“Санап четпес чагай
чаңчылдыг,
Сагъжы ак чагай сеткилдиг.
Эки чаңчылдарысты
Эгезинден эгидээл!
Бурунгуларысты сактып,
Бурунгаар базаалыңар!”

I. Башкының
эге сөзү

Бис бөгүн чаңгыс чер-чуртууус, чогаалчы Өлчөй-оол Кунгаевич Монгуштуң “Ачам меңээ” деп шүлүү-биле таныжардыр бис. (Бөлүк өөреникчилер чогаалчының ажил-ижинин дугайында дыңнадыларны кытыр).

Ө. Монгуш янзы-бүрү темага хей-хей шүлүктөрни бижээ. Шүлүктөринин маадырлары – ажил-ишчи чон, бичии уруглар, кижилернин аажы-чаңында эки-багай, чедер-четпес талалары. Ынчалза-даа чогаалчыны кижилернин буянныг сеткилди, бөдүүнү, ажилчыны кезээде магададып, өөртүп чораан. Ынчангаш Ө. Монгуш бо одуругларны улуг чоргаарал-биле бижээ.

*Тыва чонум хүндүлээчел,
Дылы безин эптиг, чымчак,
Эрткен-дүшкөн кижилерге
Эжиктери ажык турар.*

Чонун чагай чаңчылдары – кижизидилгениң кол эзээ. Төрөөн черинге, чонунга, дылынга ынакшыл кижиниң чажындан төрүттүнгөн болза, ол кезээ назыда оон шыңчы өңнүү болуп артып каар. Ада-иелер уругларын чагай чаңчылдарга кижизидерин эң чугула хүлээлгези деп билип, уругларның езу-чурумну шыңгы сагырын хайгаарап, биче сеткилдиг, дузааргак, орлан-эрес, кашпагай, шыңчы болурунга өөредип чораан. Кижиниң ада-иези ыдыктыг улус болур. Улуг-даа, бичии-даа кижиге ада-иениң чагы-сөзү хоойлу-биле демей, оон эртпес ужурулуг. Ынчангаш чогаалчы бо бодалды бадаткавышаан, “Ачам меңээ” деп шүлүүн таварыштыр багай аажы-чаңга чаңчыкпазынга өөредип турар. Ол болза “улуг кылык, улуг хырын, улуг уйгу, улуг сеткил-дир”.

II. Шүлүктөрни
номчууру

1. Ачам меңээ

Боду ышкаш эр бооп төрөөн турганым бооп:
Ачам менден улугзуур деп дүжүндө чок.
Аравыста эргевис дең
Бодангылап, сүмележиң
оргулаар бис.

Чырык хүнде баштай көстүп
келген болгаш,
Чылбай шайны баштай амзап
ишкен болгаш,

Канчаарга-даа дуржулгалыг,
деңизи аар,
Кажарааже көрбээни чок,
мерген апаар.

Хөөн калыр сургаал номнап
оруп бербес,
Хөлүндө-ле эскет чокка
чагып келир.

Чуртталгада ыңча хөйүнү
көргенинден
Сугже белен халып чорбаан
ужурлуг боор.

— Ачазы биле оглунуң дең эргелин бадаткаңар. Оол ачазын канчаар үнелеп турарыл? Шүлүктүн идеялиг утказын чугааланаар. (Ада кижиге – өг-бүлениң чөлөңгизиге, даянгыгы. Ол ажи-төлүңгө кезээде үлгөргө болур, үргүлчү сургаал номнап оруп бербес, херек кырында бодун көргүзүп тургаш, уругларын кижизидер. Ажи-төлү ачазыңа чоргаарланыр. Ачазының сөзүндөн эртпес, ынчангаш чонун мерген сөзүндө “Ада сөзүн ажырып болбас”... дээн).

— Ам бо таблицага эки болгаш багай чаңчылдарны кири бижир:

Эки чаңчылдар
Багай чаңчылдар

2. Улуг кылык

Кым-бир кижиге мынча

дээн-дир:

“Кылым кончуг,
талаар болган!
Олче, дууже халый берген,
Ону, мону сөглөпкөн боор!”

Оода-ла чаңгыс бодун
Оваарындыр чагырап күш
Канчап черле тыылбазын
Кайгап келир ашак-тыр мен.

Эки сөстү — суй белек дег,
Эгин шаанче шингээдип ап,
Багай сөстү — өлүг сек дег,
Бажын ажыр, октап чорай.

— Чүнү кылык дээрл? Чүте кижилер аажы-чаңын туттунуп шыдаас боорул? Кылык кандыг аажы-чаңыл?

(Амылыг амытаннарга хора чедирип чоруу чүүлдеринин бир чылдааганы – чүвени билбесинде. Кылык кижиниң бодун аас-кежик чок кылыр. Кылыктыг кижиниң эш-өөрү чок болур, ол ачы-буянны узуткап каар.)

— Кылык дугайында үлгөргө доматтардан чугааланаар. (Кижиге багы — кылык, Ыяш экизи — шиви. Отка катган сиир дег).

3. Улуг хырын

Амыдырал чедер туржук,
Артар хире өңү бар бол,
Ажалталыр улуг хырын
Алыс шаандан уржуктуг боор.

Тодуг-догаа бөгүн безин
Долдур дыгыр эвин бодап,
Чажыт, кемниг херектен-даа
Чалданмай баргылаар-дыр.

“Улуг хырын башка халдаар”,
Улус ынчаар чугаалажыр.
Аныяк чон ону база
Ажыр баспас болза дээр мен.

— Улуг хырын деп чүнү ыңча дээрл? Ол эки чаңыл бе? Улуг хырын дугайында үлгөргө доматтар билер силер бе?

(Улуг хырын — чазый, чилби чорук дээн. Бо багай аажы-чаң кижини эки чүвеге чедирбес. Чазый чорбас деп сургаалга хамаарыштыр бойдуска хумага-

лыг болурунга чон өөредип турар: ак-менни хөйүнү өлүрбес, кат-чимис сыкпас, өске улустуң өңчү-хөргөзгизин оорлаас).

4. Улуг уйгу

“Өлүм чартыгы” — уйгуну кым
Өйлеттим деп кызап шыдаар.
Чалгаазын аа согажалап,
Чажыраын кызарлар-дыр.

Иштик черде ак хар шуглаан
Ирип чыдар черзилер дег,
Шимчеш дивес, дырбаш
кынмас,

Шимээн-не чок чыда хүнээр!

Артык уйгу хемчээлинге
Амыдырал халас эртер...
Маргыт-биле хөйүнү көрбейн,
Балай шыгып алганы ол бе!

— Уйгуну чүү деп адааныл? Уйгу болуруга эки бе? Уйгу кижини кандыг үлгөргө доматта көргүскенил?

5. Улуг сеткил

Сеткил улуну тыва чонум
Четкерзинип, чемелей көөр.
Оглу, кызы оортан ырак
Оюп чорзун кылдыр бодаар.

Кижилерни хүндүлөсө,
Кижилерден ажыр көрнүр,
Ынды-бети — алызы чок,
Ырак көрбөс согур ол-дур.

Биче сеткил каазы-биле
Узун орук шаптарал чок.
Биче сеткил күжү-биле
Улуургалды ажыр базар.

— “Сеткил улуну тыва чонум Четкерзинип чемелей көөр”. Бо доматтың утказын тайылбырланаар. Четкерзинип деп сөстүң синонимин тыгыңар.

— Улуг сеткил дээнин канчаар билип турар силер? Улуг сеткил кандыг чаңыл?

(Өөреникчилер биле башкы эки, багай чаңчылдар деп үстүндө таблицаны демнежиң долдурар).

III. Кичээлдин
түннөп кезээ

Кижиниң төлөптүг аажы-чаңы бичизинден-не өг-бүлөгө ада-иениң дузазы-биле хевирлеттинер. Ынчангаш, уруглар, боттарыңарның аажы-чаңыңарны амдыгааштан эдип, эвилең-ээлдек, биче сеткилдиг, дузааргак, ажил-ишке ынак болур болзуңарза эки. Чаңгыс чер-чурттууус, чогаалчы Ө.К. Монгуш бо шүлүктү анаа-ла бижип кабаан, бистерни аажы-чаңы чараш, чонга хүндүткелдиг кижилер кылдыр боттарың кижизидеринге өөредип турар. Бо кончуг өөредилгиге чогаал бооп турар. Ам кичээлдин кыйгырыныче эглип кээлинер:

Санап четпес чагай
чаңчылдыг,

Сагъжы ак чагай сеткилдиг
Эки чаңчылдарысты
Эгезинден эгидээл!

Бурунгуларысты сактып,
Бурунгаар базаалыңар!
Ие сөзүн ижиң болбас,

Ада сөзүн ажырып болбас!
(Класстың адаларының эң төлөптийн чалап алгаш, кичээлге олуруштуруп болур, олар-биле ужуражылгадан эрттирер).

Надежда САТ,
тыва дыл болгаш чогаал
башкызы.
Ак-Туруг суур.

“ӨГБЕЛЕР ЧУРТУНЧЕ
АЯН-ЧОРУК”

Кижизидилге талазы-биле айтырыг школаларда эң кол чүүлү ээлеп турар. Бистиң Ак-Даш ортумак школазында кижизидилгени тыва дыл болгаш чечен чогаал башкызы В.Д. Ооржактың тургусканы “Өгбелер чуртунче аян-чорук” деп программага үндөзилеп чорудуп турар. Программаның кол сорулгазы — уругларга тыва улустуң амыдыралчы сагылгаларын, езу-чаңчылдарына даянып, чараш аажы-чаңы, мөзү-бүдүштү хевирлээр.

Школада “Өөрлөштөр” аттыг уругларның организациязын “9 бергени 9 өртээл дамчыштыр эрткеш, амыдыралдың 9 бергезинге торулбас бооп өспөс бе?” деп кыйгырыгыңа адаа-биле ажилдаар кылдыр тургускан. Эрткен өөредилге чылындан эгелээш, президент удуртулгалыг сайыттар чөвүлелиниң кежигүннери 9 өртээл-өглерни дамчыштыр эртип турар ажил-чорудулганы башкарып эгелээш. Эки ажилдыг класс-өглерни өртээл аайы-биле түннөп турар. “Национал чоргаарал” өртээлинге 3 болгаш 6 класс-өглерниң уруглары тиелекчилер болганнар. Бо класс-өглерниң уруглары чаңгыс аай тыва хеп-биле бүрүн четчелеттинген. “Чарт угаан” өртээлинге шыырак билин көргүскөш, 2 болгаш 5-ки классчылар тиелекчи бол-

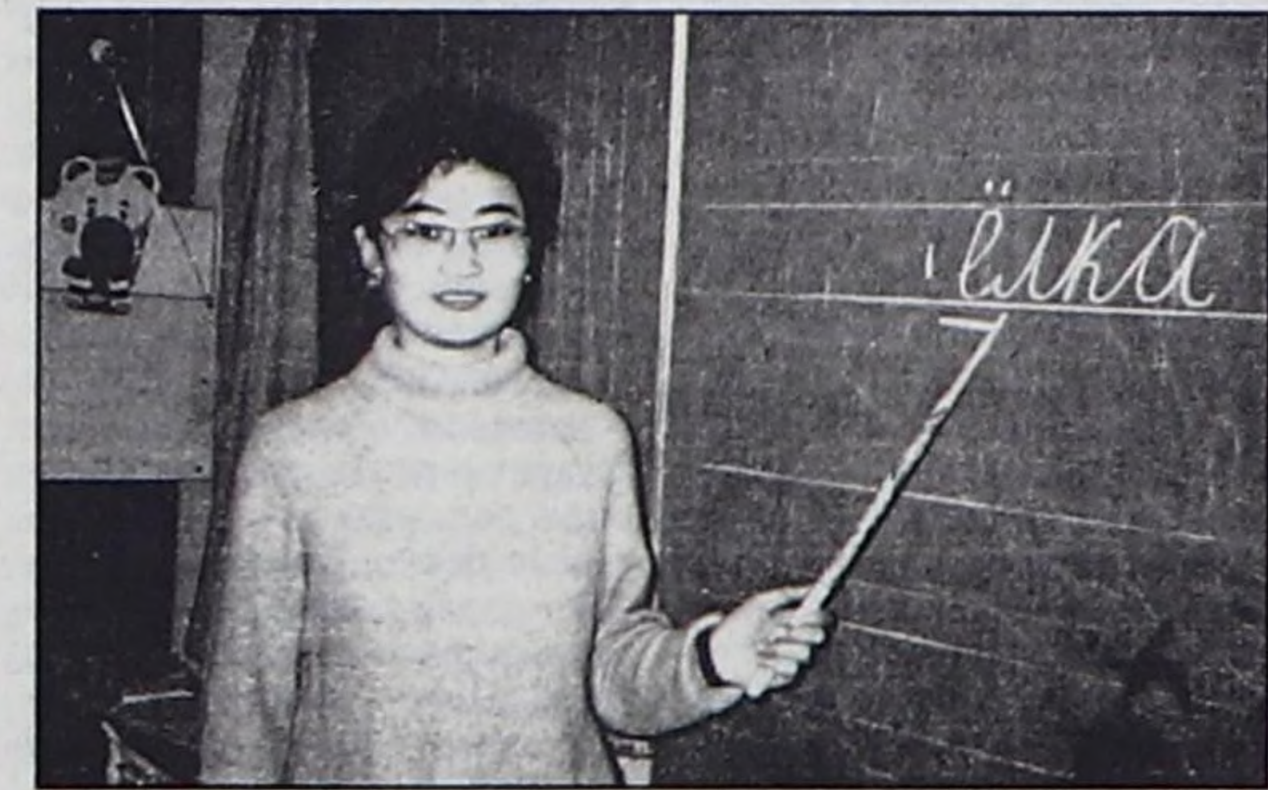
ганнар. “Күш-шыдалдыгларга” 4, 7, 8 класс-өглер, “Бойдуска ынактарга” — 5, 11 класс-өглер, “Эп-найрал” — 1, 11 класс, “Кежээлейер” өртээлинге 6, 10 классың уруглары эки түннөлдиг болган.

Кожуунга эрткен “Эр бүдүш” деп 10-гу классчы оолдар аразыңа эрткен мөөрейге бистиң школаның өөреникчизи Чингис Ооржак бирги черни алган. “Актерге” маргылдаазыңа 8-ки классчы Алияна Ооржак тиилээн. Кожуунуң 7-ги классчыларының аразыңа эрткен “Президентилерниң мөөрейлери” деп бүгү талаалыг маргылдаага школавыстың оолдары 3-кү черни алган. Маңаа Аржаан Ондар “шыырак танчыгы” деп бедик үнелди алган.

Тулган спортчу, тергийн ыраажы, тергийн өөреникчини тодарадыр мөөрейлер доктаамал эртип турар. Класс башкылары идепкейлиг бо бүгү ажилдарже өөреникчилерни хаара тудуп, кириштирип турарлар. Оларның чымыштыг ажил-ижинге мөгейбешаан, школавыстың 60 чыл болган юбилейин тава-рыштыр изиг байыры чедирип, ажил-ижинге чогаалдык чедиишкисинерни күзедим.

Антонина ОНДАР,
директорнуң кижизидилге
талазы-биле оралакчызы.

Ак-Даш суур.

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайның № 7 школазының эге класстар башкызы Саяна Валерьевна ИРГИТ кичээл үезинде.

Херээжен чон дажыг хем дег саарыглап,
Кезээде-ле хүлүмзүрүүн чажып чоруур,
Олар чокта ашактарның чүрээ сокпас,
Отка салган шайы безин суксуң болбас.

Херээжен чон — тайга черниң өңгүр чечээ,
Кеткен хеви, шырай арны аңаа чүүлдеш.
Ону көргөш, ашактарның чүрээ хөлзээр:
Оюн эреп, чассыдыксап, кускактаксаар.

Херээжен чон — эрик-баарлыг авалар-дыр.
Кезээде-ле ажы-төл дээш, чүрээ саргыыр.
Ийи-үштү божудупкан ашактар ам
“Идегелдиг салгакчы бар, ижейн” дээр.

Херээжен чон — алаак черниң ногаан дыды,
Кедизинде чуртталганың дазылы ында,
Ашактарның авыязын эки билер,
Амыдырал үндениң — ие чонум.

Херээжен чон — чуртталганың судалы-дыр,
Кезээде-ле дүвүрелдиг чурттап чоруур,
Берге өйде ашактарга дуза кадып,
Белен эвес үүлени көрүп чорлар.

Сергей ХЕРТЕК.

Чаа-Хөл кожуун 60 чыл болган

ЧЕР-ЧУРТ БОЛГАШ ЧУРТТАШТАРЫМ

Чаа-Хөл хемниң аксынга "Найрал" совхоз турган. Ооң эге үнденини — колхозтар, мал, чылгы ажил-агыйларының эш-тежилгелери, араттарның хууда малы, өнчү-хөргөңгизи. Кол өзек болур МТС (машина-трактор станциясы) 1949 чылда тургустунган. Күчүлүг ынчангы техника колхозтарның ховуларын үнденини-биле өскөрткөн. Бир дугаарында тараа культуралары калбак хөгжүлдени алган. Автомашиналарны, тракторларны, ооң кожуг-дериглерин көргөш, хуу ажил-агыйлыг төрөл бөлүктөр тииги-биле коллективтиг ажил-агыйларже кирген.

Кара-Талга тургустунган "Тиелеге" колхозтун баштаар черин Бадаажык Манзай, Балчий Түлүш, Чигден Кыргыс даргалаан. Үрбүнге "Сталин" колхозтун баштаар черинин баштайгы даргалары эки турачы чораан Даваа-Самбуу Сат, Седен Монгуш, Балдар Монгуш. Ленин аттыг колхоз Ак-Туругта тургустунган. Ооң баштайгы даргалары Федотов, Догуг-оол. Кызыл-Дагга "Бурунгаар" колхозту Александр Даржай, Дайгаранзаа сонуг-мурнуг даргалап турган.

"Бай-Булуң" колхоз баштаар черинин даргазы Комбу Түлүш, амгы Чаа-Хөл суурнун дужу Сарыг-Булуңга Молотов аттыг колхоз баштаар черинин баштайгы даргазы Дунгар Монгуш. Бо колхоз "полуторка" дээр автомашинаны кожуунга бир дугаарында алган. Эске ажил-агыйлар автомашиналарга чоруй чединген.

"Дар-Аразы", "Кызыл-Чыраа", "Ак-Хем" колхоз база тургулаан. Сес-тос колхозту чаңгыс "Найрал" совхоз кылдыр каткан. Ак-Туруг девискээри "УТКА 25 чыл" совхозче бир салбыр кылдыр өскээр чоруй барганы малды Чаа-Хөлдүн бажы калбак чайлагларга, тайгаларга өзүп көвүдээринге шаптыктыг болган. Ында улуг-улуг чайлаглар "Найралдан" хоорулган. Ол дугайын мал ажил-агыйының хоочуннары алдан чылдарның эгезинде хомудал-биле демдеглээр чораан. Ылаңгыя Кызыл-Даг сумунун хамааты чону.

Чаа-Хөл кожуунун күш-ажылга сураглыгыларының дугайында одуруглар кожуун архивинде камгалаттынган. Бирээде, Ада-чурт дайынының киржикчилери А.Н.Сундуй, Д.С.Сат болгаш өскөлөр-даа. Х.Д.Очур-оол совхозка кадрчылап чорааш, пенсиялаан. "Ак-Хем" колхозтун баштаар черин Х.С.Калбак даргалааш, Шаңчыга шаң эргелекчилеп чорааш, пенсиялаан. МТС-ке А.Ф.Андрюченко 1954 чылда кирген, совхозка 1961 чылдан сезен чылдар эгезинге чедир ажил-агый эргелекчилээн. С.А.Гумеников чаа Чаа-Хөлгө мөчөөн, ол совхозтун чолаачызы чораан. Өөнүң ишти В.Ф. Гуменикова Чаа-Хөлде чурттап орат. А.Р.Кириллов — септелге мастерскаязының ажилчыны. А.Ф.Федосеев 1994 чылга чедир совхоз мастерскаязынга ажилдаан. Ада-чурт дайынының киржикчилери Чаа-Хөл суурга бежен чедип турган. Суурнун чурттакчылары — интернационалчы чон.

Суму даргалары кожуунун хөгжүлдизинге, чоннун чаагай

Чаа-Хөл кожуун чагыргазының даргазы Алдын-оол Түлюш (чурукта) тараа, мал өстүрүкчүлеринин күш-ажылының билдиги организакчызы. Хей чылдар дургузунда салбыр эргелек-

"Шаңчы" колхозтун механизаторлары

чоруунга төлептиг үлүг-хуузуң кириген. Ортаа-Хемге — Савелий Савый, Кара-Талга — Чигден Кыргыс, Үрбүнге — Балдыр Монгуш болгаш өскөлөр-даа.

Малчын Сертип Түлүш (Сарыг-Хол) ССРЭ-ниң Дээди Советинин депутаты чораан. Чамбал Кыргыс (Ортаа-Хем) мал ажилында ачы-хавыязы дээш орден-медальдар-биле шаңнаткан. Самдан Аяк-Хээ (Куйлуг-Хем). Чанчы Сат (Чинге) болгаш өскөлөр-даа совхозка улуг үлүг-хуузуң кирип келген. Бо талазы-биле данзыны оон-даа улаштырып болур. Ылаңгыя 1970—1990 чылдар аразының мал ажилдыгы республикага сурагжып турган. Шалыпчыларның чамдызын сактып болур. Чүге дээрге мал ажилының тулган дирткен-неринин ажи-төлү, оларның хей санныг салгалы кожуунда, республиканың өске-даа булуңнарында ажилдап, чурттап чоруур.

Седен Монгуш (Шаңчы) "Октябрь революциясы", Очур-оол Сат (Сарыг-Хол) Хүндүткелдин демдээ, Олчамай Даш (Бел) — Кызыл тул орденнеринин эдилекчизи. Ийне Түлүш (Бел) — орден-хавыяларның эдилекчизи, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны. Малчын салым-чааныг буянныг ие бо хүнерде-даа күш-ажылдың туюлунда, ажи-төлү-биле кады мал бажын өстүрер ажилын ам-даа уламчылап чоруур. Хоочун иенин ажи-төлү ада-иези дег күш-ажылгыр, кандыг-даа ажил-херектерге тура дүшпес мөзү-бүдүштүгү-биле ылгалдыг.

Соскар-оол Чанзан (Ортаа-Хем), Шагдыр Минчит-оол (Шөгүр) — ангор уксаалыг өшкү кадарчылары. Кайызы-даа — Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыннары

чилээн, совхоз директорлаан. Ылаңгыя "Найрал" совхозтун Шаңчы салбырын башкарып тургаш, чыл санында-ла бедик дүжүт ажаап алырын хандырган.

Чурттакчы суурлар, хонаш-турлагларның кыш ажарынче улуг кичээнгейни салып келген. Кожуун төвүнүн төпчүткен одалгазын экижидеринче утланган хемчеглерни ол бөгүнде чорудуп турар. Алдын-оол Дарын-ооловичинин демдеглеп турары-биле алырга, тараа бар, автоорук эки болза, өг-бүлө бүрүзү тодуг-догаа амьдыралды боттары-ла туда бээр.

— Чылыг, орук тудуунуң айтырыглары берге-дир. Бо талазы-биле дузаламчы, кады ажилдажылга эң чугула — деп, чагырыкчы чугаалаар.

аттарның эдилекчилери. Самба Чудаан — саанчы, "Күш-ажылдың алдар" ордениниң ийи чергезинин эдилекчизи. Саанчының чымштыг ажил-ижинге эрес-кашпагайын, чыдын билбесин ол көргүскөн. Тыва АССР-ниң Дээди Советинин депутаты чораан мурнакчылар: саанчы Байлаак Очур (Үрбүн), саанчы Диис Чыргык (Кара-Тал), малчын Екатерина Алдай (Аргалыкты), саанчы Бичи-Уруг Трапан (Чаа-Хөл сүт-бараан фермазы).

Механизаторлар: 1969 чылда кады элээн ажилдааным улуг механизатор, механик Биче-оол Бижээней. Бо акый 1950 чылдан ажилдап эгелээн дугайында бижик архивте чыдар. Ажилга оон кызымаан херек кырында көргөн мен. Комбайнер Шурук Шагтар "Күш-ажылдың Кызыл тул" ордениниң, комбайнер Дакпай Меңгир-оол — "Күш-ажылдың Кызыл тул" ордениниң эдилекчилери. Комбайнер Бүрбү Монгуш "Шылгараннай күш-ажыл дээш" медальдың эдилекчизи.

Михаил Дугар-Сюрюн дугайында чугааны бир янзы кылыксадым. Ол комбайнер мергежилдиг. Көдээ ажил-агый машиналарын кончуг эки билер. Бөгүнде арат (тараачын) ажил-агыйның республикага сураглыг бир удуртукчуларының бирээзи. Спорттун хоочуну. Чадаг чарыштын марафонунга кожуунга, республикага эгелекчилеринин бирээзи. Ам-даа мөге-шыырак, түрлүг. Тус чер чагыргаларының деңнелин бедидеринге төлептиг үлүг-хуузуң кириген.

Дегут ДЕМЧИК, Чаа-Хөл кожуун чагыргазының архив эргелекчизи.

ААС-КЕЖИКТИГ ӨГ-БҮЛЕ БОЛГАН БОЛЗА...

196 рубльден чуртталга экижий бээр бе?

Өг-бүлө — күрүнениң иштинде күрүне дээр чөп. Ол боду бижиттинмээн хоойлуларлыг, сагыыр дүрүмнерлиг, ужур-чанчылдарлыг.

Амгы үеде тыва өг-бүлелер кандыг байдалдыг? Ону амыдыралдан көрээлинер. Чыл санында Тыва Республикага 1200 хире өг-бүлө немежи, бот-боттарынга шынчы болурунун бадылгалыг даңгыраан берип турарлар. А өг-бүлө болуру дээрге чүгле ашак-кадай болуп, чүгле ийи бодунга шынчы, ынак болуру эвес, а салгал дамчаан ажи-төлүнүн келир үези, оларның кадыкшыл байдалы, мөзү-шынар кижизидилгези, харын-даа өөредилгези дээш бүрүн харысалгалыг болурун ада-ие кижинин миннип, ону күседири-дир.

Ынчалза-даа чыл санында 2500 хире сура, оон иштинде бадылга чок өг-бүлелерден ажи-төл төрүттүнүп турар. Ол сан-чурагай бистин Тыва ышкаш республикавыска хей бе, азы эвээш бе дээрзин статистиканың берген сан-чурагайындан алгаш көөр болзувусса, кандыгыл? Россияжи ортумак деңнел-биле деңнеп көөр чүве болза, ол көргүзүг ыракта бедик дээрзин эскерип болур. А ол

ажы-төл-дүң-эрге-ажы к а н - чаар камгалаттынп турарынын чаш?

Ийе, күрүне бот ие кижиге оглу азы кызының амыдырап-чурттаары дээш 196 рубльди (?) ай санында төлөп турар. Ол чаш кижинин хереглелин бүрүн хандыраарына четчир бе дээрзин ие кижин боду харылап болур. Ынчалза-даа амыдыралга ынчалдыр-ла чедишпейн турда-ла, өйлөп-өйлөп, бир-ийини база немеп алыр бот иелер база бар. А ол ай санында алыр чүгле 196 рубльден чуртталга экижий бээр чүве-биле демей аан. Ындыг болзажок аас-кежик черле акшате-герикке эвес, кижинин эрти-незин, чаңгыс омакшылын, чор-гааралын 196 рубльге деңней көрүп алган кандаай кижил, анаа азырадып, оон акша-тегерик дилеп орган эвес дээрлер база бар бооп чадавас.

Ийе, амыдыралга артыкшылы-дындан, азы чааскаанзыргай чуртталадан пөккеш, бодунга эштеп, азы болза кыраан назынында улуг дузалакчылыг болур дээш божуп ап чоруур херэ-женнер база бар. Олар боттарының мурнунга сорулганы салып алганындан медреселди-биле божуп, чаштарынга хереглээн чүүлдерни хандырып берип турар болбайн аан. А чаа-ла 15-16 харны харлапкан, холунда оода бышкан билигнин аттестадын безин тутпайн чыткаш, иениң

амыр эвес үлөзүн "эдилеп" эгелээн назы четпээн кыстарывысты чүү дээр бис. Олар ол "ынакшылдың чаяалгазынга" бүгү талалыг сайзыралды, ойталаашкын чок хандырылганы көргүзүп турарлар бе?

Анаа бөдүүн чижек-биле көрүп көрээлинер. 16 харлыг Алина (а бир эвес демей апарза, хорадавазын диледим) баштайгы, изиг, арыг, чараш ынакшылдан дун оглун божуп, иениң аас-кежиин үлежи эгелээнден бээр чартык чыл эрткен. Ынак эжиниң ынакшылы өшкен, чаптанчыг чашчыгажын-даа со-нуургап кээп көрбөөн. Дакпыр-ланы берген соонда, Алина эш-өөрүнден оспаксырап, таны-же-даа барбаан... Ам чаа-ла 16 харлаан ие эш-өөрүнүн хөглүг, солун компаниязын сактып, чүрээ база катап чүгле ынаар сорунзалаар болган. Оглу анаа (ол ону "оглум" деп адап чадаан) өске кижин-биле демей, хажы-зында арткан. Ашкарар-чемгери, идик-хевин хепкерери база карактап ажаары чүгле кырган ада-иениң хүлээлгези апарган. Бо-дур, эң-не делге-реңгей чижек. 16 харлыг иениң бодунун төрүп алган төлү дээш кандыг ха-

Чыл санында 2500 хире сура, оон иштинде бадылга чок өг-бүлелерден ажи-төл төрүттүнүп турар.

рысалгалыг болганы моон илдеп ышкажыл.

Бирээде, 16 харлыг ие боду чаш төл-биле демей, ада-иезинин азыралында ам-даа хевээр. Ийде, оон сонуургалдары, күз-елдери уруглар делегейинден ам-даа үнмээн. Үште, чаш уруг азыраар хире социал байдалы быжыкпаан. Эрте-билиг чок. Эрте чокта, ажил-агый тып-тыр эвес. Ажил чокта, акша чок. Акша чокта, чүү-даа чок. Бо илчирбеленчек долгандырыглардан үнери анык иениң эң аарышкылыг айтыры болуп, оон сагыш-сеткилин хүннүн-не өйүп чоруур деп болур. А анык иени ол айтырыг дүвүредип чоруур бе ынчаш?! Ол база хей янзы баажылыг тывызык-биле демей, кижинин сагыш-сеткилин ажи-төлүп шыдавас болгай бис. Ол та чүнү бодап, та чүнү күзеп чоруур чүгле догааштырып болур бис. Ынак эжи эглип келген болза, оглу эң-не онза, төлөптиг кижин болуп өзүп келген болза, чуртталаганы часпаан болза, эш-өөрү-биле деңге ойнап, хөглөп чорза, эң-не, эң-не аас-кежиктиг өг-бүлө болган болза...

Аарышкылыг-ла, аа. Анык кыстың чалыы назынындан эгелээш шупту чүүлдер чүгле "болзаже" шилчип, күзөлдөр апарган. А ол күзөлдөр чеже кижинин сеткилин өйүп чоруур ирги?

Айлаң МОНГУШ.

КЫМ-ДЫР СЕН, БОЙДУСТАН АЙТЫР!

Кижиниң характери, оон арга-шинээзи болгаш кылдыр ажылының кандыг болуру чылдың кандыг үезинде кижиниң төрүттүнгенден хамааржырын америк психолог эртемденнер тодараткан.

КҮЗҮН төрүттүнген кижилер угааны-биле база амыдыралды шын тодарадыры-биле ылгалдыг бооп турарын АКШ-ка чоруткан шинчилелдер херечилээн деп, "Экстра-пресс" агентилел дыңнаткан. Күзүн төрүттүнгеннер хүндүлээчел, баш удур тодарадыр аргалыг. Олар чайгаар бүткен бизнесменнер. Оларны будулдулары берге. Кандыг-бир херекке чагыс-даа көпөөк анаа бербес, ажыктыг болур бе азы кандыгыл дээрзин боданыр кижилер.

КЫЖЫН төрүттүнгеннер дыка сергек, күш-дамыр талазы-биле шыырак, талантызы улуг болур. Олимпий оюннарының барык шупту чемпионнары, аталдарлыг спортчулар кышкы үеде төрүттүнген.

ЧАЗЫН төрүттүнгеннер эки ойнакчылар, артистер. Май айда төрүттүнген эр улустар дыка шыжыгычал, а херээженнер ындыг эвес. Май айда колдуунда-ла эр улус төрүттүнген бооп турар. Эң-не оваарымчалыг, эгоисчи болгаш чүдөксинер эр кижилер март айда төрүттүнген бооп турар.

ЧАЙЫН төрүттүнгеннер аас-кежик чок деп тодаратканын элдесинген херээ чок. Олар эмин эрттир шиитпир чок, ынчангаш ажылы эки бүтпес. Ажылынга шоолуг депшивес, үр үеде өг-бүлө тудуп шыдаас.

("Российская газета" солундан).

Мээң бодалым

Кижикажан аарый бергеш эвес, а кадык чорааш, кадыын камнаары чугула. Бичии чаштың кады ол төрүттүнгөн келгенде эвес, кажан иезиниң иштинге чорда, оон иезиниң кадыындан дорт хамааржыр. Чүгле аарыг-аржыктан эвес, айыыл-халап янзы-бүрү кемдээшкн-нерден баш удур чайлап, оон камгаланып чорууру кижиниң бодундан чугула хамааржыр деп бодаар мен. Чижээ, хей-ле ынчалдым, билип турдум, ынаар барбас, ынчалбас чүмөни, чазыптым деп чамдык улустун орай-даа бол, эрте бээрге, частырын миннип чугаалаарын бо-ла дыңнап болур. Мергежил бүрүзү аңгы аарыглыг дээр, бодаарымга, маңаа база-ла кижиниң бодунун мээ-медерели, ажил-биле кадыкшылын өйлөп, камнап, баш удур таарыштырып билири база-ла ботан негеттинер дээрим ол.

"Кажан-на шак бо амыдырал экижип, хөнүп, орталанып кээр" ирги дээш холдарны сула салышкаш оор болза, оон чүү-даа үнмес. Кижик бүрүзү шимчеп ажилдап эгелээр болза, ынчан шупту бай, тодуг, чараш-чаагай амыдыралга чедип, рыноктун кара аспаандан дүргени-биле уштуна бээриниң арга, барым-даазы бар деп бодаар мен.

Сергей КУЖУГЕТ.

Бай-Тайга кожун.

ИЖЭЭНДЕН ҮНЕРИ

Кыштадыр удуп-удуп алгаш, чазын март айның чээрби ажып турда, тарбаганнар чер кыры харлыг-даа болза, ижээнден үнерлер. Ижээн иштинде дуглап алган черин, ижээнниң аксын аштап-арытлап алгаш, дораан-на үне халчып келбес. Баштай улуг тарбаганнар үнерде чырыкка караан өөредип, ижээн аксынга дыка үр чыдарлар. Оон чоорту өскөлери база ындыг. Кажан ижээнден шупту үнүп келгенде, чер кыры харлыг болза, карандылар эдерип, кайнаар-даа ойттап чоруптарлар. Оон чоорту-ла чайын чайлаар үнгүрлеринче тарап чоруптар. Кышты өттүр ижээнге чыдып турда, оларның күскү семирп алган чаа эстип калган болур. Ынчалза-даа иштиниң эдир чаа колдуунда хевээр болур болгаш чоон шөйүндүзүнге дизип каан чинчилер ышкаш, 7 борбак мыяктар арткан болур. Ол чүге ындыгыл дээрге, бир эвес херек апарза, ам-даа элээн үениң дургузунда ижээнден үнмейн чурттап болурун курлавыры бар дээрзин херечилеп турары ол. Ижээнден үнүп келгеш, он шаа хонганда, тарбаганнар бичии-даа кылаар чаг чок кылдыр арыптарлар.

Ижээнинден үнген соонда, бир-ле дугаарында, улуг аскыр тарбаганнар арыптарлар. Чүге дээрге олар эдержилгээ кирер дээш шоолуг ойттавас, кыс тарбаганнарлыг үнгүрлер дилеп, бодунун аалындан ырадыр, кайнаар-даа тояп чоруптарлар. Оларны Мургулар деп адаар.

10-15 үнгүрлерден тургустунган тарбаганнарлыг черин "ында бир аал бар" дээр. Ында үнгүрлерниң аразы кожа-даа, ырак-даа болур. Ынчангаш хей үнгүрлерлиг тарбаганнар турлаан "ында хей аал тарбаган бар" деп чугаалажыр. Бир аалдан келген Мургуну өске аалдың Мургулары аалынче килбес, содалажыр. Ынчангаш часкы Мургуларны өлүргөш соярга, ооргазының болгаш ужазының кыры шупту балыг, кежи ойбак болур. Кажан март айның төнчүзүнде, эдержири доостурга, аскыр тарбаганнарның чер кезири чидер болгаш чаа үнген көк ойт чиген соонда, кандыг-даа тарбаган шуут сөөк кылдыр арыптар.

Июнь айның эге чартында тарбаганнар төрүптөр. Бир тарбаган 8-10 чедир оолдуг болур. Төрүпкен кыс тарбаганны Көгүүле деп адаар. 6-7 хонганда, тарбаган оолдарының караа частып, иезин эдерип, үнгүр даштынга ойнап турар апаарлар. Ол үеде оларны дилги, бөрү, эзир, хартыга, чыдыг-ала дээш, тудуп чивес-ле амытан чок. Ынчалза-даа Көгүүле болгаш өске-даа улуг тарбаганнар оолдарын дыка хайгаараарлар. Чаа төрүттүнген тарбаган оолдарын Мөндөле деп адаар. Олар иезин эдерип тургаш, чоорту ойтче кирип, бот-башкарнып, төрүттүнген ижээнинден ырадыр ойттап, өске үнгүрлерге безин хонуп чоруур апаарлар.

А эдержилгээ кирбейн барган улуг кыс тарбаганнар база тургулаар. Оларны "сувай дачылар" дээр. Чүге дээрге олар хамыкты мурнай түлээр болгаш семирпирлер. Ындыг тарбаганнар хей эвес болур.

Төрүттүнген бир чыл болган азы бир харлыг тарбаганнарны Бардам деп адаар. Чүге дээрге бир харлыг тарбаганнар кортук эвес, тенек, тоор чүвези чок, дилгини суг көрүп кааш, шаанга кири-ле эдип ортулаар, ынчангаш дилгиге, аңчыларга, ыттарга

болганчок-ла алзы кааптарлар.

Ийи харлыг тарбаганнарның адын Кеспел деп адаар. Ону чүү дээш ынчаар адаарын кым-даа билбес болуп турар. Моолдарны-биле алырга, "дунгуш тарбаган" хевирлиг болуп турар. Тарбаганнарның каш чыл чурттаары база ам-даа тодараттынмаан.

Оларның бир онзагай хевир: чамдык тарбаганнарның азыглары ылгалдыг болгаш кемчээли улуг болур. Ындыг тарбаганнарны "көрзе-тарбаган" деп адаар. Айт чагыг болгаш көрзе-тарбаганнар кончуг ховар таваржыр. Ындыг тарбаган өлүргөргө, хей олчалыг, эки болур деп, улуг улус чугаалажыр.

ТАРБАГАННАРНЫ АННААРЫНЫҢ ҮЕЛЕРИ

Тарбаганнарны чазын, ижээнинден чаа үнүп келгенде, өлүрери ажыктыг, чүге дээрге ол үеде оларның кезиниң дүгү быжыг, үс чок болур болгаш иштиниң чаа хей болур. Часкы тарбаганны колдуунда-ла какпалап өлүрер. Какпага өлүрткен тарбаганның өдү улуг болгаш кемгир болур. Оларны какпалаарда, хей үнүп-кирип турар үнгүрүнүн аксынга азы чыдар черинге какпаны салыр. Ол чер-

чоокшулай бээр. Адарда чүгле борбак бажынче адар. Ынчанмас болза, ол белен өлбөс, үнгүрүнче кире бээр. Шала багай адар, бажын чазыптар тарбаганчылар улуг хырнынче адыштар, тарбаган үнгүрүнче кире бээр, оон үнгүрүн так дуглап каар. Бир хонганда чеде бергеш көөргө, тарбаган үнгүр аксынга келгеш, ыяп-ла өлүп калган чыдар. Чайып-даа, кедеп-даа адарда, чүгле адар үезинде адар. Эң-не бергези чайып адаары болур. Кончуг кашпагай, уран талантылыг, тарбаганның эвин билир тарбаганчы болза, хүнде 10-12 чедир адып ап болур. Канчап-даа тургаш, өлүрүп алган тарбаганнының иштин дораан аштаар. Чүгле улуг хырнын октаптар, чүге дээрге ону ажыг кодузу дээш чивес. Өске шөйүндүлерин шуптузун черемелээр кылдыр аштааш, суп алгаш, иштин дээп алыр. Оон соонда алдыы эрнин чара кескеш, тарбаган чүктээр тускай баа-биле чүктөп алыр.

ТАРБАГАННЫ ТҮЛЭЭРИ, СОЯРЫ, КЕЖИН АШТААРЫ

Тарбаганның түлөп эгелээри май айның төнчүзү, июнь айның эгези. Баштай тарбаган түлөп

дүлерин чинге-чинге кылдыр черемелээр, хайындырар. Экепе-баарын база быжыр хайындырар, эт тыртар машинага тыртыптар, азы ийи бижек-биле авый-шавый хээндектей доорап кезер. Перестээр, согуналааш, дузааш соодуп алыр.

ТАРБАГАННЫҢ ӨДҮН АЖААРЫ, ҮЗҮН БЕЛЕТКЭЭРИ, ОЛАРНЫ ЭМГЕ АЖЫГЛААРЫ

Тарбаганны союп эгелээр мурнунда, бир дугаарында, өдүн баарындан адыргаш, кургадыр азар. Эт кургааже оон ажык чок суук кезээ дамдылап каар, а эки шынарлыг эң-не ажыг кезээ артып калыр. Оон ол кургаг өттү өл дегбес черге ажаап шыгжаар. Тарбаган өдүн янзы-бүрү ыжыктарга, боостааның бүгү аарыгларынга, грипптээнде болгаш оон-даа өске аарыгларга ажыглаар. Ол ажыглаарда, хайындырган соок сутта, улуг улус болза, кемгир кылдыр эзилдиргеш, хүнде үш бичи омааш иштин ижиртир. А ыжыкка чаарда, кемгир кылдыр эзилдирип алыр.

Үзүн белеткээрде, тарбаганның чаан бичии-даа кара эт чок кылдыр аңгылай кескеш, эт

ТАРБАГАН

Чүнү билзе чогуурул?

лерни каскаш, капканы хөмгөш, дедир-ле мурнунда кандыг чыткан болдур, тарбаган эскербес кылдыр ол хевээр эдип каар. Часкы тарбаган үнгүн болгаш бир-ийи хонганда-ла, какпага туттунар. Ол ышкаш август, сентябрь айларда өлүрер болза эки. Чүге дээрге ол үеде тарбаган семирээн болгаш кезиниң дүгү база чедишкен болур. Ол айларда тарбаганнарны какпалап, манал, кедеп тургаш, адып өлүрер. Манал адаары дээрге-ле, кандыг-бир үнгүрже тарбаганның эртен, дүштө, кезээ үнүп ойттаар шактары ылап билип алгаш, үнгүрден 50-60 м. черге онгу тудуп алыр. Онгуну тударда, тарбаган бичии-даа эскербес болгаш үнгүр иштинче кижиниң чыдын кирип какпас кылдыр, хат удур чыдып аар. Тарбаганның бажы көстүп келирге-ле, адар. Чандыр адар болза, тарбаган киргеш, оон үнмейн баар. Ынчалдыр бир хүнде каш-даа үнгүрнү манал болур.

Кедеп адарда, эпиг черлерден харап, кедеп чорааш, тарбаган үнгүр даштынга удуп чыдырда ийикле азы үнгүрден ырадыр ойттап чорда адар.

Чайып адаары дээрге: кижик боду бажынга дилги кезинден кылган тускай бөрттү кедип алыр, куу сарыг чүвүр, хейлен болгаш дааш чок чик идиктер кедип алыр. Бир холунга ак дүктен кылган имнээш дээр чүүлдү тудуп алгаш, боозун октап алгаш, бир холунга тудуп алыр. Оон соонда ыракта көстүп олурган тарбаганны хенертен белиннеди аарак дилги өттүнүп шошкуп, имнээжин чайып, чоорту тарбаганче чоокшулап-ла эгелээр. Ынчаар орта тарбаган бодунун үнгүрүнге ооргаланып эдип-ле эгелээр.

Кончуг адар тарбаганчылар 100 метр хире чоокшулап келгеш адар, а чамдыктары оон-даа

эгелээрде, "шокар-боостая" семирп алыр. Ол дээрге тарбаганны өлүргөш, боостаазын чара кезиптерге, бичи шокар чагыг болур. Ынчан тарбаганның кышкы дүктери чаа-ла божоп келген болур, оон чоорту түлөп эгелээр. Чоорту түлөзү-түлөзү, кезек-кезек, борбак-борбак дүктөр артып калыр. Ынчап барган тарбаганны "бозур шокар" деп адаар. Оон шупту дүгү дүжүп калыр, чүгле бажынга эрги дүгү артып калган болур. Ындыг тарбаганны "бажы сарыг" апарган дээр. Ол үеде тарбаган элээн семирп берген болур болгаш бажының дүгү дүшкен соонда, шупту боду тас, көк апаар. Бозуршокар тарбаганнар эрги дүгү дүрген дүшсүн дээш, чаштыг хүнде албан-биле үнгүрүндөн үнүп маңажыр, черге андаштанырлар. Чаа түлээн тарбаганны соярга, кезиниң өңү кара болур, ону кара хөзүн дээр. Оон чоорту семирп, дүгү четчи бергенде, кезиниң өңү ак болур, ону ак хөзүн чедир семирп берген дээр. Август айда четчир кылдыр семирп, дүгү четчип кээр. Кара хөзүн-даа, ак хөзүн-даа тарбаганнарны кончуг чидиг бижек-биле өңөп сояр. Ол дээрге улуг салаа-биле айтыр салаага кыза тудуп алгаш, арткан үш салааның кырын куду ээдин кезинден адыра сыыра кезери-дир.

Тарбаган кезин ажаарда, эмин эрттир хере сокпайн, калбак ыяш кырынга хере кадаар. Дыка хере согарга, кеш чугаалаш, шынары багай болур. Чедишкен семис тарбаган кезиниң үзүн сойган дораан сивирп кааптар болгаш кургай бээрге база сивирп кааптар.

ТАРБАГАН ИШТИ- ХЫРНЫ-БИЛЕ ЧЕМ КЫЛЫРЫ

Семис тарбаганның шөйүн-

тыртар машинага тырткаш, арыг шил савага элээн үр турнуктур. Оон соонда арыг марля өттүр база бир арыг шилге куткаш, аксын дуглаар. Тарбаган үзүн өкпе аарыынга ижер, өртөнгөн, донган балыгларга, хей чөдүлгө дээш, өске-даа аарыгларга ажыглаар.

ТАРБАГАН КЕЖИН УУШТААРЫ, ОНУ АЖЫГЛААРЫ

Тарбаган кезин порошоктут изиг суг-биле үзүн арыдыр чугташ, эмин эрттир кургаванда, ууштаар. Ууштап эгелээрде, бажының кезин болгаш тас колдуунун, өске-даа ажыглал чок черлерин кескилеп кааптар. Шуут кургадыр ууштап алгаш, чидиг бижек-биле кылын кыртжын сүвүрер. Ынчанмас болза, кылын кыртжыг кеш херик эвес болур. Тарбаган кезинден янзы-бүрү бөрттерни, кеңи-чоктарны, унты идиктерни болгаш тоннары, херектээштерни даарап турар. Тарбаган кезинден кылган хептерни кижик бүрүзүнүн күзели-биле кандыг-даа өң-биле будуп ап болур. Тарбаганнарның бир онзагай чүүлү оларны ак болгаш кара деп ылаар. Ак тарбаганнар колдуунда Мөңгүн-Тайганың мурнуу талазында, Моол республиканың девискээринде хей болуп турар. Кара тарбаганнар Алтай крайының девискээринде болгаш Мөңгүн-Тайганың сонгу дугларында хей. Ындыг-даа болза олар эмин эрттир ак-даа, кара-даа эвес. Чүгле кара тарбаганның дүгүнүн өңү өртөң сарыг, а ак тарбаганның дүгүнүн өңү куу-хыр болгаш ылгалдыг болуп турар.

Кара-оол УСПУН.

Күш-ажылдың хоочуну.

Чаа-Хөл кожун.

Мергежилиниң тергиини

"ЧОНДАН ҮНГЕН" ДИЖИР

Ус-шевер чазаныкчы, дарган, чурукчу Көгел Мижитеевич Сааяны Тывада билбес кижичи ховар. Ол чоокта чаа амыдыралының 70 дугаар артыкче үнүп келген. Ажыл-албан аайы-биле Бай-Тайганың Кызыл-Дагга чорааш, оон-биле чоок таныжып, чугаалажыр аргалыг болдувус.

Көгел Мижитеевич боду Барыин-Хемчиктин Аксы-Барлык чурттуг. Канчап Кызыл-Дагга чедип келгенин сонургаарывыска, ол далаш чок чугаалап берди.

— Бо черге "Победа" колхозу турган чүве. Ынчан 1952 чылдың эгези турган. Мен Хенделенге трактористеп турган мен. Дарганнаар улус херек апарган дээш, даайларым мени бээр эдертип эккелген. Оон бээр маңаа дарганнап, чолаачылап ажылдап келдим. Бодум Аксы-Барлыкка школа, оон соонда Кызылдың автошколазын доозуп алган мен — деп, ол таныштырды.

Чүү-даа чүве ук-төөгүлүг, кижичи салгалдыг болгай. Көгел Мижитеевичиниң кырган-ачазы, ачазы, даайлары — шупту шевер: айттын дериг-херекселдеринден: чүген, суглук кылыр, сырга, билзек — каасталгалар кылыр турган. Ачазы ыяш чазар. Өгбүлеге 8 алышкы: 4 оол, 4 кыс турган. "Улуг угбамны өглээр апарган. Аптара шокарлаар дээш Кара-Хөлден Шырап-Хелин деп кижини чалап эккелген. Ол кижичи аптара шокарлаарга, сонур-

гааш, мен-даа аңаа чыпшынып-ла калган мен" — деп, Көгел Мижитеевич сактып чугаалап олурду. Черле ындындан сонургалдыг, чараш чүүлге сундулуг, чогадыкчы сеткил-хөөннүг турганы оон-на илден. Уран чүүл, чурулга, сиилбилге дугайында чугаа кайы талазынче угланы бээр болдур, Көгел Мижитеевич чүнүн-даа дугайын улуг хандык-шыл-биле чугаалаар. Чижээлээр-ге, аптара шокарлаарының дугайында дижит. Хээ — ниити ат, а угулга — чуруп каанда үнүп кээр. Хээлер база аңгы-аңгы аттарлыг болур: лаңзы-хээ, дагыр-хээ, булут-хээ, чечек-хээ дээш-ле баар. Оларны бойдустун чурумалдарындан, дириг амытаннар-дан — амыдыралдан үндезилээн болур. Шаанда тыва улус ажы-төлүн чараш чүүлге философчу ёзу-биле өөредип турган. Хумун, саваны-даа болза, кууга эдилевес. Чуртталгазы ындыг куу, багай апаар деп өөредип турган. Идик-хеп, эт-херексел, аяк-саваны ынчангааш хээлер, угулзалар-биле каастаар турган.

Чогадыкчы ажылы 1969 чылда эгелээн деп, Көгел Мижитеевич санап турар. Каасталгалар кылбышаан, даш-биле ажылдап эгелээн. Даш чонуп эгелээниниң эң баштайгы шенелдези база дыка солун болган. Бир катап стол кырынга турган арага шилиниң чыпшырып каан саазында чуруунче кичээнгей сала берген. Ол болза ынчангы Зубровка деп

арага болган. Оон чуруун адырып алгаш, чурукту хемчээй туткаш, дашка ол дүрзүнү сомнап алган, шору хевир кирип келген. Ол ажылын Хуна Канданович Хертеке көргүскен. Каракты, кулакты канчаар кылырын тайылбырладып алган. Оон соонда база бир буга дүрзүзү кылган. Эрин, баш кылырын, өске-даа нарын чүүлдерни Тойбу-Хаа Хертектен айтырып алган мен. "Ону кылгаш, сонгаар чорудупкан мен. Мээң оомну тергиин деп үнелээн. 1963 чылда Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүнүн кандидатынга, 1964 чылда чингизинге кирдим" — деп, Көгел Мижитеевич чугаалады.

Оон бээр-ле К. М. Сааяның кылган ажылдары Сибирь зоназының делгелгелеринге, барык шуптузунга, Москва, Америкага дээш, делегейиниң аңгы-аңгы чурттарынга четкен. Кылган ажылдарының үнелиг болуп турарының чажыды — Көгел Мижитеевичиниң чогадыкчы делгелгелеринде, мергежилинге бердингенинде. "Уран чүүлге мындыг: турган чүвени олчаан кылып каан болза, ону өттүнүп каан дээр. Бир эвес кандыг-бир онзагай, чаа чүүл көргүзөр болза, ынчан тергиин дээр" — деп, ол чугаалады. Оон аңгыда кылыр дээр дүрзүзүнүн овурун булуттардан азы дүжүндөн көрүп а болурун база айытты.

"Ажыг-Кара-Суг деп чер бар. Оон унунга 50 ажыг өг турган.

Шупту шеверлер. Оларны көрүп өстүм" дээр сестеринден Көгел Мижитеевич черле онзагай кижилерниң аразынга өскөн, чонундан өөренген, чонунун эңне чараш сеткилин төлээлээн кижичи деп билип ордум.

Кызыл-Даг суурнуң төп кудумчузунда кончуг чараш хүрээ бар. Ону тудуп тургузарынга Көгел Мижитеевичиниң кириген үлүү кончуг улуг. Шажын-чүдүлге, хүрээ-биле холбажы бергени база-ла оон шевер болганының "ачызы" болган. Бир-ле катап от дагыр черге Чымба-Хелин деп кижини чалап эккелген чүве-дир. Орта далгандан серге дүрзүзү тудуп аар турган. Көрүп ораарга, ону кылып кааны дыка кээрген-чиг болган. "Каям, мен кылыптайн бе?" — дээш, кылып бээр-ге, кончуг аянын болган. Мактаткан. Оон соонда 4 чыл хире хүрээге ажылдаан. Ол хевээр-ле хүрээ ажылын элээн эки билер апарган. Моол бижикти боду айтырып алгаш, өөренип турган. Тибет бижикти база сонургап турган.

Көгел Мижитеевич черле бурунгаар депшилгелиг кижичи дээрзи бо бүгүдөн илден-дир. Амгы үеде кылып турар ажылы ол бүгүнү база катап бадыткап турар. Национал культурага хамаарышкан 4 чылдыг шенелде программа тургускаш, Кызыл-Даг ортумак школазында уруглар-биле ажылдап турар болду. Оон бир дугаар чылы эрткен. Элээн

эки чүүлдер көстүп турар. Уругларның бүгү талаалыг өзүлдезинге ол канчаар-даа аажок улуг идиглиг болуру чугаажок. Национал көрүш, бодал, чүткүл... национал чоргаарал дээр чижектиг шынарларны хевирлээринге уругларга эргежок чугула билиглерни шингээттирип турар. Бо чугула болгаш нарын ажылды ус-шевер Сергей Хомушкеевич Кочаа болгаш өскелер-даа кады кылчып турар.

Көгел Мижитеевич бодунуң 70 харынга канчап-даа дүүшпес, аныяксыг, чиик-сергек. Тыва хөгжүм аймаан шуптузун ойнаар, улустун ырларын ырлаар, тоол-чургу болгаш төөгү чугааларны кончуг хөйүн билер. Улусчу медицинада эм үнүштерин шуптузун билер. Черле харын чонун кижизи-дир ийин. "XX чүс чылдың кижизи" деп атка төлөптүг болганы-даа чөп.

Чугаавыс чоорту амгы үеде кирип, амыдырал-чуртталга, ажыл-агый, ажы-төл дугайында апарган. Кожуунун, сумунун дугайында сагыш човап, ылангыя суур чаагайжыдылгазы дээш, сагыжы аарып турар апарган. Сөөлгү үеде аныяк-өскөнниң арага-дарыже сундугуп, корум-чурум үрөп турар апарганы база дарга-бошка удуртукчуларның ажылынга ээ-харысалгазының кошкап турарын ол улуг дүвүрел-биле чугаалап олурду.

Мария КУЖУГЕТ,
ТКУ-нун башкысы.

КУСКУ ХӨӨННЕР

шагжаң хөрээм
хөлүнде-ле шуурганнаар,
Сагыжымның чикти кончуг...

Авам угу
аксы кара Шокар хамның
Алды, Устүү ховуларда
арттырып каан азалары
кускун, сааскан болуп алган
куйга-бажым адыңнады
чакыргылаар.

Шыдактар баштарында
Чыпсың хамның
шыгжап каапкан дүңгүрү-даа,
дүнелерде удутпайн,
түккүледи дагжагылаар,
шагжаң хөрээм
хөлүнде-ле шуурганнаар,
сагыжымның чикти кончуг...

Ченей берген
Алаш хемни кешпээн эвес,
тоглай берген
сарыг бүрү көрбээн эвес,
коргулчун дег,
аар булут эштип алган
мунгак кудай

сактырымга,
чавызап-даа келген ышкаш,
шак бо күстүн кударанчыын,
шагжаң хөрээм
хөлүнде-ле шуурганнаарын.
Алексей БЕГЗИН-ООЛ.

Чымыраарты хүлүмзүрээн
секпилдиг кыс
Чыжыргана сүтсүг кадын
сөннеп орда,
Алаак черде күскү хүн-даа
даамчыраан,
Ажып алган номнарывыс
уттундурган.

Эдек-бышкаа ажыттынмаан
чалыы кыс дег,
Элдеп-чиктиг чечек чыды
хааннап турду,
Айлык черни хүннүк кылдыр
бодап алгаш,
Алаак черге тоолзуг дүннү
эрттирген бис.

Өргөн-мыйыс — хүлбүзек дег
назыымның
Өлчей-кежиин хойлап алган
секпилдиг кыс
Айлык черни хүннүк кылдыр
бодап алгаш,
Айттанга-ла айлар, чылдар
шуужа берген.

Ажып алган номнарывыс
уттундурган.
Алаак черде күскү хат-ла
ыглавышаан.

Сарыгларның дириңи
чазын, күзүн кирер дижит:

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮҮСЕКЧИ ЭРГЕ- ЧАГЫРГА ОРГАНАРЫНГА МЕДИЦИНАНЫҢ ЫЯАП-ЛА КАМГАЛАДЫЛГАЗЫНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА ФОНДУЗУНУҢ ДЫҢНАДЫРЫ БОЛЗА:

Россия Федерациязының Чазаның "2001 чылдың январь 1-де байдал-биле ажылдавайн турар чонга медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының камгаладылга дадывырлары төлээр черлерниң өрелериниң хуусаазын узадыр дугайында" 2001 чылдың август 23-те доктаалыга дүүштүр (ону 2001 чылдың сентябрь 20-де №183 "Российская газета" солунда парлаан) ажылдавайн турар чонга медицинаның ыяап-ла камгаладылга дадывырлар-ның талазы-биле өрелерин төлээриниң хуусаазын узадырын айыткан.

2001 чылдың октябрь 25-ке чедир хоорайлар болгаш кожууннар чагыргаларының даргалары өрелериниң хуусаазын узадырының дугайында билдиришкinnerни медицинаның ыяап-ла камгаладылга фондузунга киирер.

Тургустунуп кээр айтырыглар талазы-биле кожуунда МЫК фондузунун төлээзинден азы ажылдавайн турар чонга МЫК-тын камгаладылга дадывырларын чыыр килдистен айтырып алыр. Телефону 1-14-32.

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы Мөңгүн-Тайга кожуунда девискээр сонгулда комиссиязының даргазы Александра Очур-ооловна Салчакка оон дунмазы

Урана Ооржаковна
ОЮННУЧ

элекке мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Респуб-
ликаның Чазаа болгаш "Шын" солун
редакциязының коллективни.

Кол редактор
Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш,
С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол
редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР:

Ниитилел-политиктиг килдист — 3-39-15,
үлетпүр болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82,
бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 4356.
Чагыг 116.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит".
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыгтынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.